

191(3770)
L 21

В 1440 2
3653

НА БІБЛІОТЕКА

ГІАНАДІАДІ; співред. О. Н. СИНЯВСЬКИЙ.

г. 4 1 2 2

Проф. О. Я. ЄФИМЕНКО

ПОЧАТКОВИЙ ПІДРУЧНИК

УКРАЇНСЬКО - МОСКОВСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

для шкіл народніх.

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“
Харьківського Кредитового Союзу Кооперативів
1919.

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

під ред. Д. Г. ПАНАДІАДІ; співред. О. Н. СИНЯВСЬКИЙ.

□ □ □

Проф. О. Я. ЄФИМЕНКО.

53532

9/4771

E 91

НОЧУ

280314

В МЕНТІ

ПОЧАТКОВИЙ ПІДРУЧНИК

УКРАЇНСЬКО - МОСКОВСЬКОЇ
ІСТОРІЇ

для шкіл народніх.

„МУРИ“

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“

Харківського Кредитового Союзу Кооперативів

1919

проверено 1952

ХАРЬКІВ
Друкарня Б. Бенгіс, Сумська вул., 38
1919

Передмова автора.

КНИЖКА ся уложена типом підручника, але чи буде вона придатною в школі—покаже практика. Написана вона от з яких причин. В сей момент (1918 р.) народня школа Харківщини—та й не тільки вона—переживає що-до навчання історії тяжку добу: в обороті немає нічого, окрім підручників так званої „русской“ історії (коли є ще й вони), підручників, складених ще за часів старого режиму, під тяжким гнетом „Ученого Комитета“, отже цілком невідповідних сучасному моменту. По українській історії підручників зовсім немає—а між тим українська історія поставлена обов'язковим предметом.

От се й змусило мене взятися за складення такої книжки, де елементарні відомости української історії єдналися би з відомостями історії московської держави, але переробленими відповідно вимогам часу. Вибірала факти я з тим рахунком, аби й від типу прийнятих підручників дуже не відійти і в той же самий час дати ученикам де-які політичні поняття, помогти виробленню їх політичної свідомости, так потрібної їм тепер, коли вони являються горожанами свободної країни. Само собою, при великій спішности роботи, викликаній подіями, нема що було й думати про цілковите перероблення учебного матерьялу: підручник, який задовляв би й теоретичні вимоги педагогіки й практичні потреби народньої школи—се ідеал, про котрий я й марити не сміла, складаючи сю книжку. Я думала тільки йти назустріч гострій потребі момента.

Ріжні частини України так ріжняться одна від одної своїм минулим, що однорідний підручник навряд чи задоволив би навіть елементарні вимоги щодо знання того минулого. Наприклад, Харківщина. Вона хоч і жила спільним життям з Україною ліво-бережною, але все ж мала де-які політичні особли-

вості. На мій погляд, треба виходити з цього факта, починаючи знайомити учеників з історією, оскільки б елементарним не хотіли би ми зробити се ознайомлення. Так я й зробила, причім здійснити се помогла міні книга проф. Багалія „Історія Слободської України“, яка що-йно вийшла у світ.

Передбачаю здивовання що-до розподілення матерьялу,—що я вмістила Київську Русь в кінці, а не на початку, як се звичайно робиться. Але се розміщення знаходиться у мене в звязку із загальним пляном. Проти цього можна сказати хіба, що так не робиться, але по суті навряд чи можна що закинути: історія Київщини своїм змістом так відділяється від історії України взагалі й від історії Москівщини, що її справді можна розглядати цілком окремо, містючи чи туди чи сюди, дивлючись по потребі. Коли ж кому мій порядок здається непридатним—його легко можна змінити: варт тільки переставити поділи, з яких складається книжка.

О. Є.

І. Слобожанщина.

1. Харьківщину здавна діди наші звали *Слобожанщиною, Слобідською Україною*. Україною тому, що і весь наш край так називався, а Слобідською тому, що наші люди селилися тут великими слободами, вільними від податків і налогів: московське правительство спочатку давало свободу нашим поселенцям, отже від того пішла й назва „слобода“, бо була „свобода“. А від тих слобід уже й весь край назвався Слобожанщиною або Слобідською Україною.

Звідки пішла назва „Слобідська Україна“.

2. Вперше почали селитися, наші люди тут літ із 300 тому назад, у 17 віці. Йшли вони звідусюди: і від Дніпра, з наддніпрянської козацької України, і з Галичини і з усіх країв. Йшли не малими купками, а разом сотнями, тисячами, з усім добром, яке могли захопити з собою. Чому ж вони кидали рідні свої місця? Бо не могли більше жити від вічної війни й руїни. Бо там українців сильно тіснили поляки, доводилося вічно воювати, отже чи хочеш чи не хочеш ставати козаком, тоб-то салдатом. Так і сюди, на Слобожанщину, прийшли наші люди козаками, військовими людьми. Були, правда, поміж козаками й селяне, але мало. Тому на Слобожанщині, бачимо, наші люди оселяються не губерніями там чи повітами, а полками.

Коли й через віщо почали приходити сюди українці.

3. Москалі тоді називали наших людей „черкаси“. Так от сі черкаси, українці, прийшли сюди не всі зразу, а приходили частинами. Перша партія прийшла на те місце, де тепер Чугуїв, але не подобалося нашим людям тут і вони пішли назад. Слідуюча партія оселилася уже в Вороніжчині, побудувала собі місто Острогожськ—і весь той край, заселений нашими

Козацькі полки.

людьми, почав називатися—*Острогожський полк*. Одночасно з тим почала заселяватися й *Харківщина*. Першим заселився *Сумський полк*, далі *Харківський*. Сам *Харків* був збудований коло 1654 року; згодом він зробився столицею *Слобідської України*. Ще згодом заселився *Охтирський полк*—отже, як бачимо, заселялася вся північна частина *Слобожанщини*. Згодом пішло переселення й на південь—заселився *Ізюмський полк*. Так повстало п'ять *слободських полків*—отсе й була *Слобідська Україна* або *Слобожанщина*.

Хто жив на
Слобожанщині
перед українцями.

4. Перед тим, як поселитися тут нашим людям, сей край був зовсім порожній. Дуже в невеликому числі, зрідка-зрідка можна було побачити тут *московських людей*, але вони не по своїй волі тут жили, їх гнало сюди *московське правительство*, аби вони були сторожами й давали знати, коли будуть іти *татари*. Бо тоді *татари* мало не що-року навідувалися до *Москівщини*, грабувати її та руйнувати. Отже *московське правительство* будувало тут маленькі *острожки*, в *острожках* тих сиділи *вартіві і*, побачивши *татар*, чим скорше давали знати в *головне місто Білгород*, *тамошньому московському воеводі*. Отсе тільки й могло тут робити *московське правительство*. Заселити ж краю й укріпити його воно було не в силі. Тому-то *московські царі* й зраділи сильно, коли *українці* заявили охоту поселитися на сих *порожніх землях*.

Розділ на
полки й
сотні.

5. Тому *московське правительство* й *свободу* давало і не боронило спочатку *українцям* улаштуватися так, як їм самим до вподоби. Наші люди повірили, що так воно й далі буде, і почали селитися. Своїми п'ятьма полками захопили усю теперішню *Харківську губернію*, частину *Вороніжської* й частину *Курської*. Полки ці розділили на *сотні*, *сотні* на *десятки*. І се не тільки що-до *людей*, а й *земля* так ділилася. Отже *полк*—то був так наче великий *повіт*, а *сотня*—так наче *волость* або-що. В кождім *полку* було своє *головне місто*—*полкове*. Отже такими *полковими містами* були *Харків*, *Суми*, *Охтирка*, *Ізюм* і *Остро-*

гожськ. Полкове місто добре укріплялося: кругом ставилася стіна з деревні, а в середині ще будувався *замок*. Під час нападу люди могли критися в горді за стіною, а військо засідало в замок. В полковім місті жило усе полкове начальство; тут відбувалися козачі ради, де козачество рішало свої діла. Сотня теж мала свою сотенну слободу, де жило сотенне начальство.

6. Управлялися козаки так само, як то робили вони і в Наддніпрянщині—уся власть була виборна. Але там, на старих місцях, над усіма полковниками був свій гетьман, а тут верховну власть уже взяла Москва і замість гетьмана-українця поставила московського воеводу. Правда, на перші часи ці воеводи не мішалися в козачі діла й не рухали старих козацьких звичаїв. А звичаї ті були головно в тім, що козаки мали право самі собі вибрати своє начальство. На полковій раді вибирали полковника, а до нього душ шість полкової старшини; сотенна рада вибирала сотника й чоловіка три сотенної старшини. Правда, траплялося, що полковника чи там сотника вибирала не вся рада, а тільки рада старшин (часом сотника призначав сам полковник), але все ж товариство козаке мало дати на той вибір свою згоду.

Як управлялися козаки.

Так от спочатку московське начальство і не вмішувалося в ці порядки—тільки що московський воевода мав затвердити полковника. Отже козаки управлялися своїми виборними людьми; полковник із своєю старшиною, а сотник із своєю розбирали усі діла—і військові, і суд, і усякий порядок. Головною особою і в полку і в сотні після полковника й сотника був писарь: через нього йшла уся переписка з московським воеводою та усякими „приказами“, а се була не аби-яка річ.

7. Що найбільше мануло українців на Слобожанщину так се земля. Бо українець—се ж хлібороб спокон-віку, отже добру землю більш усього на світі любить. Особливо коли ще поблизу є водичка й лісок. А отого всього було багато на Слобожанщині, коли

Земля.

прийшли сюди перші партії наших людей. Річок тут без числа—одні течуть у Дін (Донський басейн), другі в Дніпро (Дніпровський басейн). А ріки ж тоді були повні та хороші. Тепер Донець ба який—а тоді по ньому судна плавали. А по берегах річок, особливо по правім, високім березі росли великі ліси, і яблуні, й груші і всяке тобі добро. А по лісах звіра усякого дорогого—бобри, соболі, куниця, лисиці. А про дичину та про рибу так і говорити нічого—повно було того в ріках та на степу. І над усе—земля, та яка! Чернозем, цілина. Таке-то багатство показувалося першим слобожанам. Московське правительство, хоч землі сі були й не його, але ніби-то відводило полкам землю побогату, кожний брав, скільки міг обробити—се заїмка. А на якій землі ніхто не сидів, то була спільна, обчеська.

Слободна
промисло-
вість і тор-
говля.

8. Та не тільки землю свобідну мали наші слобожане, мали вони свободу й від усяких податків та налогів на промисел і торговлю, мали право вільно гнати горілку, а се була немала вигода: хліба тоді було багато, а продавати його нікуди. Були й інші статті доходу. В Ізюмськім полку добували сіль (в озерах коло Славьянську). По лісах гнали смолу та дьоготь. Заводили пасіки—а то ж любиме діло українця, мед же й віск усякому були потрібні. Скотину поприводили собі слобожане ще з старих своїх осель, а тут на вільних сіножатях плодилася вона чудово. На торговлю теж не було жадного податку: кожний мав право торгувати, кожде місто чи село могло робити у себе базари, ярмарки. Добра усякого було багато, отже багато й товарів. Коли не ставало грошей—тоді ще бомажок не було—мінялися товаром. Наприклад, хто хотів купити горщик—насіпав його двічі зерном, або наливав молоком—се була плата. Коли продавець мого товару було не треба, мінялися з другим, третім, четвертим, аж поки не знаходився таки товар, потрібний продавцю. Се називалося „мінновий торг“.

9. Добре було жити нашим людям на Слобожанщині, але великим лихом були татари. Треба було від них оборонятися—а тим самим обороняти Московщину. Бо поки не було українців на Слобожанщині, татари сильно руйнували московську державу. Казна витрачала великі гроші на оборону, на схід і захід від Білгорода були побудовані кріпости, насипані вали, покопані рови, пороблені засіки—все те щоб перешкодити татарам нападати. Але ніщо не допомогало, татари проривалися, грабували й руйнували. І от тільки коли поселилися на Слобожанщині українці та грудима своїми почали відбивати татар, в Московщині настав спокій. Бо тепер усю біду від татар прийняли на свої плечі українці. Особливо терпіли ті, що сиділи більше на південь, от як Ізюмський полк.

Небезпека
від татар.

Великих походів, коли татари приходили усією ордою з ханом або з яким царевичем, було два після заселення Слобожанщини. За те маленькі напади окремих кінних відділів татарських ніколи не переривалися, повторялися що-року, як тільки в степу появлялася трава. Татари завше надіялися на свою швидкість: нападали несподівано, спішно грабували, руйнували і чим дуж крилися знов у степ. Нападаючи, брали людей і скотину. Людей (особливо жінок і дітей) уводили, аби потім продати у рабство або дістати викуп. Скотина ж усякому потрібна, особливо татарам, бо вони були кочівники-скотоводи. Само собою, що вони не минали нічого, що тільки можна було захопити: грабували церкви, тоб-то брали церковні сосуди, ризи, прикраси з образів. Добре ще, що вони не набірали того всього багато, бо везли ж на конях, отже боялися томити.

10. Отже усі сили треба було козакам покладати, щоб оборонитися від татар. Найпершою обороною були кріпости: татари боялися нападати на кріпости, щоб не тратити людей і не задержуватись. Але робити кріпость, хоч би й деревляну, не так-то було легко: треба поставити високі стіни, башти, вали, глибокі рови, мати гармату і всякий військовий припас. Часом помогало сі кріпости робити московське пра-

Оборона.

вительство, але більше доводилося українцям робити самім: укріпляли полкові городи, сотенні слободи, часом і другі села, куди скоріше можна було сподіватися татар. Окрім того в певних місцях робили українці цілі лінії з острожків, валів, ровів і засік. В усіх тих укріпленнях, як малих, так і великих, сиділи козаки на випадок оборони від татар. Окрім того по небезпечних місцях безперестанно їздила сторожа. А такими небезпечними місцями були татарські шляхи, по яких татари улюбили їздити, татарські „перелази“ й броди на річках.

Робили ще й так. На високих місцях ставилися маяки, деревляні башти сажнів шість заввишки. Стоючи на такому маяці, козак далеко в степу бачив татарський відділ і підіймав тривогу—запалював бочку смоли. Побачивши дим, на другім маяці теж запалювали бочку, потім на третім—і скоро усі маяки починали куріти, а люди, бачучи се, тікали хто у ліс, хто в кріпость, гнали скотину, забірали добро, лагодили зброю до битви і едналися у відділи. Особливо вславився битвами проти татар харківський полковник Донець-Захаржевський, що жив у кінці сімнадцятого віку. Але загалом жити через татар було трудно і хоч як не гарно було на Слобожанщині, а часом люди готові були кинути все і йти світ за очі, аби тільки не знати тої постійної тривоги за себе й близьких людей.

Татарська
неволя.

11. Саме найстрашнійше в отих татарських наскоках було те, що татари забірали в полон людей і потім продавали їх у рабство. Везли захоплених людей у Озов або у Крим на невольничі ринки й там продавали. Сим торгом займалися татари спокон-віку, з того самого часу, як осіли у Криму, а се сталося літ за 300 до заселення Слобожанщини. Рабів продавали на ринках так само, як тепер продають скотину: на тілі навіть тавро випалювали як на скоті. За рабами на кримські базари з'їздилися торговці з дуже далеких сторін, причім найбільше цінилися українські раби (про москалів казали, що вони лукаві). Багато рабів відвозилося до Царьграду (Константинополь,

столиця Турції). Гарних жінок продавали в гареми, в жінки туркам та татарам. Здорових і сильних хлопчиків обертали в магометанство і готовили з них особливе військо для султана—яничарів—і не було більше завзятих ворогів християнства, як сі яничари. Але найбільше вживалися раби до робіт. Увесь Крим, усі його землі, садки й виноградники оброблялися руками рабів. Найздоровших і найсильніших продавали на великі кораблі за гребців; їх приковували до лавки і там вони мали бути до самої смерти.

Хто мав сімью, а ще як заможню, той міг надіятися, що його розшукають і викуплять; татари самі тому помагали, особливо коли полоненник не зовсім годився у продаж. Іноді й чужі люди викупали полоненників із жалости та в надії, що рідня заплатить довг. Коли не було рідні, викуплені збирали гроші милостинею: на право такого збирання видавався дозвіл і кожний охочо давав, що міг. Де-кому щасливому удавалося часом і втекти з дороги від татар або навіть і з самого Криму; тільки дорога голим степом була дуже тяжка й небезпечна. Але велика сила наших людей мусіла таки до кінця життя мучитися в тяжкій неволі серед бусурмен.

12. Отже не задурно приходилася вільному козакові слобожанська земля та ті різні вигоди, які ще давало йому московське правительство. Але потроху-потроху все приходило до більшого спокою. Людей більшало, населення видвигалося все далі й далі у степ, більшало число кріпостей, озброєного народу, отже татарам уже тяжче було нападати й грабувати. Бувало так, що татари вже й наскочуть, але побачивши опір, підуть назад ні з чим.

Найскоріше заспокоїлося в Сумському полку, потім в Охтирському, далі у Харківському, а наслідок і в Ізюмському, але то вже пізніше, в 18 віці, коли московське правительство (українськими руками) провело на південь від Ізюмського полку українську лінію, тоб-то ряд кріпостей; тяжко довелося попрацювати коло тої лінії слободським козакам. Ще згодом московське правительство поселило на південь від

Життя стає
спокійні-
шим.

Слобожанщини чужих воєнних людей, сербів, що теж виселилися з рідного краю шукати кращого. Воно б і добре було се для слобожан—та ба! Під сей час московське правительство уже не так потребувало козацької служби, отже нудно йому було, що козаки мають стільки привілеїв, і воно почало замість „черкаських обыкностей“ вводити свої московські закони. Правда, робилося се не зразу; великі зміни наступили тоді, коли сама держава перестала бути „Московским государством“, а почала називатися „Россійской Имперіей“. Сталося се на початку 18-го віку під час царювання Петра I.

Вища кляса
—старшин-
ська.

13. Коли українці вперше прийшли на Слобожанщину й поселилися тут, вони всі були рівні. Одному удалося пригнати трошки більше скотини, привезти трошки більше одежі або якого иншого добра, отже таким чином один був трошки багатший та й вже. Але всі були козаки. Правда, разом з козаками прийшли й селяне, але тоді великої різниці не було. Селянин, коли хотів, міг стати козаком, як що був у стані нести козачу службу. Старшина вся була виборна з тих же козаків. Усі були рівні, тільки одні трошки заможнійші та сильнійші, другі біднійші та слабші.

В Москівщині ж усе було инакше—і от потроху почали московські порядки заводитися і у нас на Слобожанщині через тих москалів начальників та воевод, які тут жили. У москалів ради ніякої не було, а все робилося так, як начальство прикаже. Почала потрошку й українська старшина нахиляти до того порядку. Для старшини було вигідно, щоби їх посади полкові й сотницькі не переходили з рук у руки, а зоставалися в сім'ї, бо маючи власть в руках, можна було і земельки придбати й грошків; а знов, розбагатівши, можна було за гроші купити і власть. От воно й вийшло, що посади полковників, сотників і т. д. вважалися виборними, а на ділі старшини вибиралися все з одних і тих же родин; полковники, наприклад, були все то з Донець-Захаржевських, то з Кондратьєвих. Лесевицьких, Шидловських. А ще більше скріпляли ті сім'ї своє становище родичанням між собою

та подружжями із знатними москалями. Ся старшина була так наче б то слободське дворянство ще тоді, коли на Слобожанщині не було жадних дворян.

14. Отже наверх від козачества відділилася вища кляса. Але й знизу теж відділилися бідні й слабші козаки, які мали навіть свою назву—„підпомошники“. Вони самі не несли військової служби, а тільки помагали справжнім козакам харчем та грошима на коня, зброю й одержу. На одного „виборного“ козака приходилося чоловіка три й більше підпомошників. На кожного старшину приходилося десять-двадцять підпомошників—і вони були для старшини мов би селяне. Були під властею старшини й справжні селяне, але не кріпаки. Робилося се так.

Заможній чоловік, маючи землю, міг закликати на ту землю бідних безземельних людей. Може спитають, звідки ж узялися безземельні люди, коли кожний міг сіяти, де хотів? Але ж бо щоб засіяти землю, треба її з'орати, треба мати скотину, плуга та й до плуга; у бідного чоловіка нічого того не було. От багатий чоловік кличе такого на свою землю, дає йому й скотину і все, обіцяє окрім того поміч і оборону в случаю чого, дає вільготу на кілька літ від усяких поборів і податків—аби тільки оралася земля. А землі старшина встигла нахапати багато: то заїмкою, то куплею, то задержанням за довг, то через наслідство, придане—та мало ще як. І от на сих землях збирала собі старшина таких безземельних людей; коли проходили перші роки льгот, сі селяне ставали вже „подданными“, на ніх накладалися платіжі й роботизни, спочатку маленькі, далі більші, більші. Правда, такий підданий мав право піти геть, але як його йти від своєї хати, поля? Думка така—а може вибуду?—і зоставався. А потім вийшло вже й так, що піти геть „подданный“ не мав права—так наступило кріпацтво. От воно й вийшло, що коли прийшли козаки на Слобожанщину, то усі були рівні, а вже літ через п'ятдесят поділилися: була старшина, були й козаки; а козаки були виборні й підпомошники; далі вже йшли „подданные“ селяне. Окрім того

Нижча
кляса.

були ще міщане по городах, було й духовенство; в міщане і в духовенство можна було попасти й з других кляс.

Кінець
самоуправ-
лення на
Слобожан-
щині.

15. Так мінявся устрій слобідського козацтва ще тоді, коли Москва мало вмішувалася в козацькі діла. Але з початку 18-го віку, коли замість Московської держави появилася на світі „Россійская Имперія“, нове правительство почало само вже міняти слобідський устрій. Початок дав царь Петро Великий—і сей початок був уже такий, який зразу показав, що Москва не буде рахуватися з українськими правами, а буде розпоряжатися на Слобожанщині так, як вона розпоряжається у себе в Московщині. Так Петро об'явив, що полковники мають полковникувати до смерти і що рада козака не може їх змінити, а тільки московське правительство. Хоч воно й перед тим так бувало, що полковники урядували до смерти, але козацтво все ж знало, що воно має право й скинути полковника, коли він буде негідний громаді. Тепер правительство заявило, що воно те право у козаків відбірає. Ще трохи згодом царь заявив, що в кождім полку має бути стільки козаків, скільки він, царь, прикаже, а не скільки полк має спромогу виставити. Багато перемін зробила згодом цариця Ганна, і хоч цариця Єлизавета ті переміни скасувала, але коли настала цариця Катерина II, то прийшов кінець усій українській свободі. В 1765 році вийшов маніфест, що вже ніякої особливої служби козаків не треба, а що має відбуватися звичайна салдатська служба, як і в усій „Россійской Имперіі“. Об'являлося, що всі козаки мають іти тепер у гусари, а хто не піде, той стає так званим „войсковым обывателем“, який має платити в казну таке саме подушне, як і селяне. Згодом старшину козацьку було переіменовано у дворянство, а всіх людей, які сиділи на дворянських землях, зроблено кріпаками. Сама Слобожанщина стала вже „Слободско-Украинской губерніей“ з губернським містом Харьковом—словом усе пішло на московський копил.

16. Українці прийшли на Слобожанщину не тільки із своїм скотом та добром своїм чи родинним, але й з добром громадським. Таким громадським добром було церковне добро—церковні одежі, утварь, образи, книги. На старім своїм попелищу під польською властею українці звикли самі пеклуватися про свою церкву, бо держава не тільки нічим не допомогала православію, а навпаки, переслідувала його. Отже як тільки приходили українці на нові місця, зараз же насамперед починали будувати собі церкву і відбувати в ній служення теж „по своимъ церкаскимъ обыкновениямъ“. А сі звичаї багато в чім не були схожі на московські; хоча і то і то були ніби православні, але вже не одну сотню літ жили нарізно, і церковні обряди творилися і там і там самотійно. Отже українці й церкву будували не так, як москалі, і образи писали не так, і інакше співали при службі Божій. Українські священники не занурювали дитину у воду, як московські, при хрещенню, а обливали. Українці, управляючися в усім самі, вибіраючи сами собі всяке начальство, так само вибірали собі й священників, тільки посилаючи їх потім на посвячення до архиерея. Дячки й паламарі теж були виборні, і їх можна було вибрати із свіцких людей, а не тільки з духовних, як у Москівщині. Але всі оті свої старі звичаї слобожане могли удержувати тільки доти, доки вони знаходилися під церковною владою київського митрополита, котрий сам залежав від царградського патріярха. Та московське правительство скоро віддало слобожан під власть білгородського архиерея, а сей залежав уже від московського патріярха. От тоді й пішло. Московське духовенство було дуже круте що-до обряду і взагалі усього церковного і тільки своє, московське, вважали вони правильним. Отже, взявши під свою власть слобожан, почали тепер вимогати від слобожанських священників, аби вони приймали усі порядки тільки московські. Нічого робити—треба слухатися.

Церква.

17. Але все ж таки де-що зберегли українці свого. От, наприклад, мали українці добрий звичай—еднатися у брацтва. Всюда, де тільки жили українці, вони

Брацтва.

мали свої брацтва, тоб-то такі товариства при церкві, до яких міг вступати кождий; брацтво таке мало на меті піддержувати свою церкву, а потім і взагалі помагати один одному при якій біді чи то на випадок смерти чи ще в яких пригодах. Се були брацтва церковні. Окрім них були ще брацтва ремісничі (цехові)— шевців, ткачів, пекарів і т. ин. Ремісничі брацтва повставали по містах та по великих слободах, де збіралося багато робітництва. Вони мали свої установи щодо свого ремесла, а в іншій були схожі з церковними брацтвами.

Кожне брацтво старалося побудувати собі „брацький будинок“, де-б усі браччики могли сходитися на бесіду, на ради по своїх ділах; тут же зберігалися гроші: кождий же браччик мав давати свій пай, а окрім того бували й інші доходи, як, наприклад, від брацького бенькету. Се, бач, у день свого храму брацтво варило мед, пиво і всяке інше питво (найбільше мед) і лагодили такий бенькет. Але там не було ні п'яництва ні якої незвичайности, всі вели себе дуже скромно. А напитки, які zostавалися після бенькету, ішли у продаж на користь брацтва.

Так от завдяки сим брацтвам і могли слобожане будувати свої церкви. Мало того. Кожде брацтво мало в звичаю, аби при церкві доконче був „шпиталь“ та школа. Шпиталем називався приют для бідних людей, для калік, безрідних, сиріт, а також для странників і прохожих.

Школи.

18. Українці мали велику любов до освіти. І на старих місцях, під поляками, вони мали багато нижчих шкіл по селах, а по великих містах при тамошніх брацтвах були й вищі школи. Коли українському народу удалося висвободитися від поляків, любов до учення ще зросла, але безперестанні війни та руїна не давали учитися. Отже як тільки слобожане росташувалися на нових місцях, зараз же почали заводити свої школи. Учителями здебільшого були церковні дячки, але окрім них були ще так звані „дяки мандровані“. Се були такі переходні учителі, по більшій часті із студентів Київської Академії або інших

вищих шкіл. Вони переходили з місця на місце (поки не осідали десь на-все) і от у сих своїх мандрівках учили кого довелось.

Учення в ті часи було просте: спочатку учили азбуки, далі Часослов, а потім Псалтир; при тім усім учено й письма. Хто був здібний, того дячок учив і церковному співу. Читати училися по-старинному: спочатку аз, буки, віде, далі склади, а ще далі слова. Школярами були не тільки діти, але й дорослі; всі сиділи в одній шкільній хаті і всі учили урок голосно, від чого підіймався великий галас. Платилося учителю по змозі або грошима або харчем. В одній школі училися діти усіх прихожан—стже й селянські й старшинські. Тільки важна старшина, бажаючи чим скорше відділитися від престога народу та перекопитися на московських дворян, брала собі учителів до хати, платючи їм великі гроші.

Більше здібні діти з церковної школи могли йти у вищу школу, якою був на Слобожанщині Колегьом (він був перенесений у 18-м віці з Білгорода до Харькова). В Колегьомі можна було учитися вже ріжним наукам і стати зовсім освіченою людиною своїх часів.

19. У 18-м віці жив на Слобожанщині один надзвичайний чоловік, які рідко бувають на світі—Григорій Савич Сковорода. Його й досі знають і поважають не тільки освічені люди, що читають його твори, але й простий люд, цілком неграмотний. Ще й тепер можна почути від кобзарів та лірників псальми й духовні вірші, складені Сковородою, і народу вони сильно промовляють до душі.

Сковорода був родом з Наддніпрянщини—син козака Лубенського полку, але весь дорослий свій вік, усю діяльну частину свого життя він провів на Слобожанщині. Се була не тільки освічена, але учена людина, філософ. Учився він у Київській Академії, потім їздив за-границю учитися. Добре знав грецьку й латинську мови, бо без них у ті часи неможна було вважати себе ученою людиною. Знав він і німецьку мову—взагалі був дуже освіченим. Його ученість була відома далеко, і він міг би прожити своє

Григорій
Савич
Сковорода.

життя вигідно, легко й спокійно, але він не хотів того. Він провів усе своє життя як странник, от вроді мандрованого дяка: ходив по Слобожанщині з одного місця в друге, зупиняючися на де-який час то в якому монастирі, то у якого знайомого поміщика або мужика. І таке життя не було йому тяжким, бо потреби його були дуже малі: їв тільки раз у день, та й то тільки овочи та молоко, спав не більше чотирьох годин.

І всюда він був бажаним гостем, бо всі, хто тільки його знав, любили з ним говорити і вчитися у нього. Але найохітнійше він ішов туди, де була потреба: до хорого, до удареного лихом. Так прожив Григорій Савич усе своє довге життя—більше семи-десяти літ, зоставивши по собі світлу пам'ять у всіх, хто тільки його знав. Але й для тих, хто не знав його, він був не менше дорогим з оповідань про нього; з тих віршів, які він написав, поклав на музику й понаучував сліпців; з тих творів, що тепер уже надруковані (за життя Григорія Савича та й довго ще по смерті його твори ті були тільки в рукописах). В творах своїх він учить людей мудрости, тоб-то тому, як мають жити люди на світі.

II. Наддніпрянська Україна.

1. Предки наші прийшли до Харківщини у 17-му столітті, вийшовши з Наддніпрянської України, де під той час козакам довелося вести тяжку боротьбу з поляками за свою землю, свободу й віру. Ся Україна, дійсна козака Україна, ділилася рікою Дніпром на-двоє: на правобережну й лівобережну. На правім березі були Київщина, Волинь і Поділля, на лівім Полтавщина й Чернігівщина (називали їх разом Гетьманщиною). Під чисто польською властею була ся Україна (і праві і лівобережна разом) не дуже довго—менше ста літ; перед тим же Україна ся була частею великої держави, яку називають ріжно: Великим Княжеством Литовським, просто Литвою, або Литовсько-Руською чи Русько-Литовською державою.

Що ми називаємо Наддні-прянською Україною.

2. Шість сот літ тому—отож в 13-м віці—на нашу древню Русь, на стару українську державу, яка мала під собою й білоруські й північні землі (що стали потім московські)—прийшла велика біда: з Азії понаходило багато диких монголів (татарів) кочівників, тобто людей, які ще не вміють обробляти землю, не мають хліба, а живуть тільки з скотини. Монголи цілком зруйнували Русь і взяли її під свою владу, змусили платити данину й повинуватися в усім татарському царю (хану), що став кошем на низах Волги в Золотій Орді. Та Монголи не встигли звоювати усіх руських земель: взяли тільки східні та північні (московські). Південні ж землі українські й західні (білоруські) не підпали під татар. Але й свободи своєї вони не зберегли, бо піддалися другому народу—литовцям.

Прихід татар.

3. Се був невеличкий нарід, що жив на захід від руських земель по ріці Німану та на Балтицькому побережжю. Наші предки називали сей нарід „литва

Що таке Литва.

погана“—бо предки наші вже були християнами, коли литовці молилися ще сонцю, громові й блискавиці, вітру, рікам і приносили тим усім богам жертви у своїх дібровах. Литовці не будували міст, не знали ніякої влади й законів, не мали державного устрою, жили собі по селах великими родами: всі родичі жили разом, повинувалися старшому в роді, так само як у сім'ї усі слухають батька. Трошки уміли вони обробляти землю, але більше займалися полюванням, риболовлю, пчільництвом.

Та незадовго перед тим, як ото прийти на Русь монголам, в життю Литви зробилася така переміна: по сусідству з ними поселилися німці (де тепер Остзейський край). І се були не так собі німці, які й давніше заходили до Литви для торгівлі, се були німці військові, рицарі-ченці, котрі явилися сюди ніби для того, щоб обернути Литву в католицизм, а властиво для того, щоби захопити литовські землі та змусити литовців працювати на себе.

Як закла-
лася Литов-
ська-Руська
державна.

4. Круто прийшлося мирній і беззахистній Литві. Литовець був одягнений у звірячі шкури, узброєний луком та дубиною, а німці були заковані з ніг до голови у залізо, в руках мали гострі мечі та списи. Але литовці були смілі й розумні, а що найголовніше—любили свій рідний край і свою свободу. Вони дуже скоро зрозуміли щд їм треба робити. Почали змовлятися і єднатися рід з родом, племя з племенем; вибірали собі в начальники людей здібних і сильних.

На схід від Литви лежали українські й білоруські землі; там було багато міст—і литовці почали й собі учитися, як будувати міста, кріпости, як робити зброю, вести війну, як робити порядок в державі, а не тільки в однім роді. От так і почала закладатися Литовська держава, забираючи під себе й ті руські землі, які були поблизу. Чим далі, тим земель тих приєднувалося більше: одні приєднувалися з доброї волі, другі поневолі. Першими підпали під Литву білоруські землі, потім і українські. Під Литвою тим було добре, що можна було не боятися татар.

Найбільше знаменитим великим князем литовським, котрий багато приєднав до свого князства білоруських земель, вважається *Гедимін*. Його син *Ольгерд* приєднав українські землі. Усилившись таким чином українцями, Литва перестала боятися німців.

5. Литовська держава стала сильною і великою, простягнувшись від моря до моря (від Балтицького аж до Чорного). Але се була більше руська держава, ніж литовська, бо білоруських і українських земель та людей було там більше, ніж литовських. Та все ж називалася вона „Велике Княжество Литовське“, бо великі князі були з литовців. Порядки ж усі були руські, і мова й віра—мов у руській державі. Так то воно було спочатку, але потім почалися великі переміни—се коли вмішалася Польща.

Держава ся була більше руською, ніж литовською.

6. Один з великих князів литовських, *Ягайло*, одружився з польською королевою *Ядвігою* і хрестився на католика, охрестивши разом із собою й багато свого народу. Став сей *Ягайло* польським королем—і з тої пори всі литовські князі вважалися в той самий час і польськими королями, жити перейшли до Польщі й сами ополячилися. Католицька віра, польські звичаї почали брати в Литві верх над православною вірою, руським порядком і звичаями. Жити українцям у Литві ставало все тяжче й тяжче. А коли Польща зовсім відділила українські землі від литовських і приєднала до себе—почалося Бог зна що. Се приєднання сталося в другій половині 16-го віку, двісті літ по *Ягайлі*.

Україна приєднується до Польщі.

7. Україна приєднана була до Польщі в 1569 році. Так постановив сейм, що з'їхався в місті *Любліні* (сеймом називався з'їзд дворян польських, литовських і руських). З сього року найвищою властею на Україні став уже король польський, начальство стало польське, закони й порядки польські. То все зразу наложило на український нарід важке ярмо. А що було найтяжче, так се те, що польські закони дозволяли мати землю тільки дворянам, „шляхті“, як тоді називали. Отже простий чоловік, не шляхтич не мав

Права шляхти на землю.

права володіти землею. Таким чином зразу, за одним махом уся земля стала панською. Коли не було на землі пана, то вона вважалася королівською, а король те й діло роздавав ті свої землі великим панам, старостам, спочатку так ніби-то в управу, а потім і на власність. Таким чином селянство скоро все стало сидіти на панській землі, бо другої не було. А хто сидів на панській землі, той був уже й кріпаком панським—такий був польський закон. Де була яка свобідна шматина землі, король зараз давав її якому великому пану, „магнатам“ польским та й українським. Бо на Україні ж було й своє дворянство, яке тепер дістало права польського і зовсім ополячилося. Впрочім, під українськими панами спочатку було й не так то зле, а то чому? Бо по сусідству були порожні степи („дикє поле“), отже коли чоловікові недогода, то він міг і втекти; боючися такої утечі, українські пани не притісняли людей, навпаки—помогали й обороняли, податок брали малий. Але все ж український хлібороб не міг забути, що колись він сидів зовсім на вільній землі, распоряжався нею, як сам хотів. Окрім того знав українець, що хоч тепер і не так його давлять, то згодом прижмуть добре.

Козаки.

8. На Україні в 14-м віці було багато зовсім порожньої землі. На полудень від Київа уже не було ні міст, ні сел, ні оброблених ланів; майже уся Полтавщина теж була порожня—там всюда неможна було селитися через напади кримських татар (п. I, § 9, 11). Але сі українські пустині, де хліборобові трудно було удержуватися, зовсім порожніми таки не були: тут проживали вільні люди, які промишляли полюванням, риболовлю. Про тодішне багатство тих порожніх земель українських, про переповнення їх звіром, птицею, рибою, дикими пчолами стільки оповідалося ріжних див, що нам тепер трудно й повірити усьому тому, дивлючись на теперішню Україну.

Але ті вільні люди, що тут жили, займалися не тільки промислом: найбільше всього вони займалися війною з татарами. То підстерігали татар, коли ті прокрадалися на Україну; то відбивали здобич, коли

татари вже верталися до дому; то самі йшли воювати татарські землі. От сі вільні люди й називалися *козаками*.

Не хотіли вони знати ні панів, ні паньської власти; начальство собі вибирали самі тут же на місці, де промишляли або воювали. Найголовне ж місце, де перебували козаки, було „на Низу“ або, як ще казали, „на Запоріжжю“ чи на Січі Запорозьській. *Низом* або *Запоріжжям* прозивалися такі місця на нижнім Дніпрі, за порогами, куди трудно було дістатися незнающій людині. Тут козаки крилися у плавнях, серед островів, зарослих очеретом. Тут був головний кіш запорозький, ота сама *Січ Запорозьська*, де перебувало начальство, зберігався скарб, зброя і стояли козацькі хати—куріні. Часом запорозьці приходили зімувати до міста, але й тоді не признавали ніякої польської власти, були „непослушними“. А змусити до покори запорозьців власть не могла, бо боялася: козаки були потрібні для оборони від татар.

9. Трудно було жити українцям під польською властею через землю, а поляки скаржилися, що їм сильно докучають козаки. Та й ще була одна причина для обопільного незадоволення—се віра. Поляки були католиками, любили свою віру, і католицьке духовенство мало велику власть. А се духовенство ненавиділо православну віру і все турбувалося про те, як би зовсім знищити православіє та замінити його католицизмом. Але православних українців було багато і вони не менше любили свою віру, ніж поляки свою. Отже тоді католицьке духовенство придумало такий спосіб.

Почали захожуватися коло вищого православного духовенства (київського митрополита та архирейів), почали їм обіцяти різні вигоди, аби тільки вони признали над собою власть не константинопольського патріярха, а римського папи, верховного владики католицької церкви. В усій вірі, в усіх обрядах православних обіццали нічого не міняти—аби тільки главою був папа римський.

І вище духовенство православне згодилося на се об'єднання церков, на сю „унію“—вона була об'явлена на церковнім соборі в Бресті в 1596 році. Але нижче духовенство православне і весь простий нарід український ніяк не захотіли признати унії. Тоді польське правительство почало насильно вводити унію: відбирали церкви, церковні маєтки. Православне дворянство теж усе більше й більше почало переходити на католицтво, перестаючи підтримувати православну віру; піддержували її тільки брацтва (п. I, § 17).

Повстання
Наливайка.

10. Тяжко було українцям під поляками з усіх боків—і не минуло яких двох десятків літ після приєднання України до Польщі, як українці піднялися проти польської власти. Першими повстали козаки, до них почали приєднуватися й селяне-хлібороби. Отже для польського правительства ясно було, що треба насамперед приборкати козачество,—і придуманий був такий спосіб.

Польське правительство виділило з козаків тисячу душ, називаючи їх своєю воєнною сторожею на Дніпрі. Сим козакам платилося жалування, їм дозволено було володіти землею, як шляхтичам. Називалися ті козаки *реєстровими* (бо були записані в реєстр, список) або *городовими* (бо жили по городях). Але окрім цієї тисячі усі інші козаки мали розійтися і або робити на пана, як мужики, або жити по містах, як міщане.

Та козаки, само собою, на те пристати не могли. А тут іще масла в огонь підлила унія—і Україна зовсім схвилювалася. Саме в рік Брестського собора піднялося велике повстання з гетьманом *Наливайком* на чолі. До козаків приєдналося багато селян, які повтікали від панів із жінками й з дітьми.

Поляки послали проти повстанців велике військо. Се військо потіснило козаків, перегнало їх через Дніпро і козаки вступили в незаселену тоді Полтавщину. Тут (під Лубнями) козаки стали табором, поробивши доколя себе укріплення з возів. Козакам нашим обіцяли поміч донські козаки, але обдурили і не прийшли. В таборі почався голод, не було води, а поляки нічого не пропускали в середину, облягли кругом.

Вимучені голодом козаки почали просити милости, але поляки вимагали видачі Наливайка і всіх старшин. Довго не хотіли так робити повстанці, та нарешті згодилися, начальника видали, отворили табор. І от, противно усім божеським і людським законам, поляки увірвалися в безборонний табор і перерізали велику силу народу. А Наливайка відвезли у Варшаву і там скарали лютою смертю. Так залите було повстання „хлопською кровію“, як говорили поляки.

11. Поки-що затихло на Україні. Але зовсім задущити козаків полякам не удалося, та почасти вони й самі того не хотіли. Річ у тім, що війська у Польщі було мало; отже як тільки наближалася яка велика війна, правительство зараз же зверталося до козачества, закликала до свого війська добровольців—і зразу їх набіралися тисячі. Та ба:—війна вже й кінчалася, а добровольці сі не хотіли знов вертатися в польське кріпацтво, вважаючи себе вже справжніми козаками. І йшли вони тоді на Запоріжжя, а звідти кінними походами на Крим, або робили великі човни, „дуби“, спускалися у Чорне море і нападали на турецькі землі, підпливаючи часом під саму столицю Костянтинополь, не дивлячись на те, що Турция тоді була такою сильною державою, що її боялися усі. Нападаючи на татар і турків, козаки мали з того добру здобич, а при тім вважали, що вони роблять богоугодне діло—обороняють християн від мусульманства. А татари й турки, вважаючи козаків польськими підданими, починали руйнувати Польщу, а Турция навіть грозила знести польську державу з лиця землі. Отже поляки тратили голову, не знаючи щд їм робити з козаками: з одного боку й без них неможна обійтися, а з другого вони от-от накличуть велику халепу на Польщу.

Козацькі
морські
походи.

12. Один час, хоч і дуже недовго, спокійно було на Україні—се поки жив і правив козаками гетьман Сагайдачний (в першій четверті 17-го віку, після повстання Наливайка). Сагайдачний був дуже розумною і освіченою людиною, а головним чином був він, як то кажуть, добрим політиком, умів якось вивернутися

Сагайдачний і нові
повстання.

з усякої трудної справи так, щоб і українців на поталу полякам не пустити, та й з поляками не посваритися. Із своїми козаками не раз виручав він поляків із великої біди, один раз спас навіть усю державу від турецької навали. Тому й поляки дуже жалували сього українського гетьмана і дозволяли на всякі льготи, які умів виторгувати для козаків Сагайдачний. За те коли він помер—погано пішли українські справи, і розпочалися знов повстання.

Починаючи з 1625 року більше десяти літ без перерви раз-за-разом підіймалися українці за свою свободу. Видвигалися наперед розумні й смілі ватажки, як от Тарас Трясило, Сулима, Павлюк, Гуня. Часом козаків тішила удача, але загалом поляки брали верх і нарешті зовсім таки побили козаків. А побивши, залишили в козацькій війську тільки шість тисяч реєстрових козаків, решта мала розійтися й сідати на свої старі місця, тоб-то по польських маєтках або по містах. А найголовніше— від козаків уже відобране було право вибрати собі старшину: полковників призначало тепер польське правительство з своїх людей.

Повстання
Богдана
Хмельницького.

13. Придавила Польща Україну зовсім. Селяне покірно робили на польських полях, жида арендували польські корчми, млини, перевози, загалом усе, що можна було взяти в аренду, і видушували з мужика послідню копійку. Тікати від того утиску на Запоріжжя ставало з кожним роком все трудніше й трудніше, бо польське правительство усіма силами старалося відгородити Запоріжжя від решти України і пропускало туди й звідти тільки за спеціальним дозволом. Поляки були певні, що їм удалося Україну заспокоїти назавше.

Але от прийшов 1648 рік і приніс таку бурю, котра все перевернула. Бурю сю підняв Богдан Хмельницький, сотник Чигиринського полку. Се була людина вже старшого віку, розумна і досвідчена. Він знав, що, підіймаючи повстання по-старому, трудно буде подужати поляків. Отже він надумав поєднатися в союз із кримськими татарами і для тої цілі поїхав до Криму. Поляки довідалися о тім і, маючи на Вкра-

їні добре військо, думали зразу роздавити нове повстання. Але Хмельницький робив так швидко й добре, що в двох битвах (при Жовтих Водах і під Корсунем) зовсім розбив поляків. Не стало польського війська на Вкраїні.

14. І тоді страшним пожаром спалахнула революція. Вся Україна піднялася як один чоловік. Поляки й жиди тікали, хто куди міг, а хто не встиг утекти, погибав. Не було спасення від народньої помсти ні в польських замках, ні за городськими стінами, бо й тут міщане відчиняли повстанцям мійські ворота. Швидко закінчили українці свою справу і очистили Україну від усього польського й жидівського. Впрочім за поляків ішли усі пани, хоч би й українці родом, бо й справді під сей час вони майже усі вже покатоличилися. Але й ті панки, що zostалися православними, не сміли більше жити у своїх маєтках і ховалися, де хто попав, найбільше по монастирях (особливо в Києво-Печерським монастирі). Всі, хто міг тільки носити шаблю, всі кинули свої хати, села й поробилися козаками. Єдналися в „купи“ і йшли до батька Хмельницького. Таким чином зібралось у гетьмана величезне військо. Воно, мов снігова куля, котилося на Польщу, все збільшуючися й збільшуючися по дорозі. Шляхецьке польське військо хотіло перегородити шлях—українці змели шляхтичів. Але Хмельницький не розумів ще тоді усієї своєї задачі і, дійшовши до польської границі, став, бо не хотів погібелі Польщі.

А в Польщі під сей час було міжкоролів'я: старий король Володислав IV (його українці вважали прихильним собі) помер і поляки ладилися до вибору нового. Хмельницький почав вимагати, щоб поляки вибрали в королі Володиславового брата Яна-Казимира, обіцяючи за те покійно вернутися назад на Вкраїну. Так і сталося: королем був вибраний Ян-Казимир.

15. Під кінець того ж славетного 1648 року (в послідніх числах грудня) Хмельницький мав велич-

Революція
1648 року

Зборов-
ський мир
1649 року

ний в'їзд у Київ. Його стрінули як гетьмана вільного українського народу, духовенство одяглося в святочні ризи й зі співами, образами й корогвами пішло назустріч; народом були залиті всі вулиці. До Хмельницького, як до государя, почали приїздити з поклонами послы сусідніх держав. Згодом прибули й польські комісари умовлятися про мир, про нові взаємні відносини. Але трудно було вести ці переговори, бо українці не могли спокійно дивитися на ляхів. Та й погодитися ніяк не було можна, бо поляки не хотіли признавати того, що українці мусять тепер мати якісь права.

Тому прийшла весна—і війна знов розпочалася. Козаки й тепер брали верх над поляками, але їм мішали татари. Се були дуже погані союзники; вони шукали тільки здобичі й ради своєї вигоди кожної хвили могли перейти на сторону ворога. Так сталося й тепер—і козаки мусяли підписати з поляками мир, отой так званий Зборовський мир. В договорі було сказано, що реєстр козацький збільшається до 40 тисяч, що козаки мають право самі вибирати собі начальство, як мале, так і велике і самого навіть гетьмана. Жити мали козаки у Київщині, Чернігівщині й Брацлавщині, де могли сидати на королівські (казенні) землі. Управа уся мала бути козацька, польське військо не сміло стояти в тих областях, так само не сміли жити жиди. Словом тут усе робилося так, як хотіли козаки.

Але за те на інших українських землях, не козацьких, усе зоставалося по-старому. Та й на землі козацької України могли вертатися ті пани, які мали там маєтки, а мужики, що в тих маєтках сиділи, мусяли, як і раніше, робити на пана. Козаки на те все згодилися, хоч знали, що виконати того не удасться нікому: селяне не хотіли знати панів, коли ті вернулися. Правда, їх не вбивали, але не хотіли ні робити на них, ні що-будь їм давати. А козаки теж нікого не хотіли змушувати виконувати договір—отже нова війна мусяла бути.

Неудачі. 16. Почалася вона через рік—але щастя вже покинуло козаків. В битві під Берестечком (1651 рік)

козаки знов завдяки татарам програли—і ся неудача страшно перелякала усю українську суспільність. Власне після сеї нещасної битви велика сила наших людей почала переселятися на Слобожанщину—і тоді заселилася північна частина Харьківщини.

Тяжко стало жити на Україні. Поля вже три роки не засівали я, бо всі мужчини пішли в козаки. Почався голод. За голодом прийшли пошести (епідемії). Татари хапали беззахистних людей і уводили їх у Крим в неволю. Польські війська переходили краєм і жорстоко мстилися над українцями за непокірність. Нарід сердився на гетьмана, вважаючи його винним в усіх своїх нещастях. Хмельницький то воював з поляками, то мирився, але ні з того, ні з другого не виходило толку. Отже він почав думати про те, як би зовсім порвати з Польщею та пошукати помочи проти неї у якої-небудь другої сильної сусідньої держави.

17. По сусідству були дві сильних держави— Турція й Москівщина. Довго вагався Хмельницький, до якої би пристати. Один час він зовсім було рішив перейти до Турції, але ж бо Турція була магометанської віри, а Москівщина ніби православної, се було більше до серця українському народу—і Хмельницький вибрав Москівщину.

Приєднання
до Москів-
щини.

Царем в Москівщині був тоді Олексій Михайлович. Він згодився прийняти Україну, скликав навіть Земський Собор, щоби тому надати вид наче-б то все робиться з волі народа. На Україну були послані московські бояре, Хмельницький в Переяславі (в січні 1654 року) теж ніби скликав раду—і тут було рішене приєднання України до московської держави.

Але й се не дало миру й спокою. Правда, царь Олексій Михайлович зараз же об'явив війну Польщі, але українцям то нічого не дало, навпаки: українці з перших же кроків побачили, що москалі дивляться на Україну не як на свобідну державу, а як на підвласну собі землю, тоб-то Україна, вибивши ся з-під одної неволі, попала у другу. Хмельницького все те так трівожило, що він з тих усіх неспокоїв занедужав і помер (літом 1657 р.).

Неспокої
по смерті
Хмельниць-
кого.

18. Умірав Богдан з надією передати гетьманську власть своєму сину Юркові, але Юрко той не мав іще повних літ. Тому рада козака, хоч і визнала Юрія гетьманом, та бачучи, що під такий час власть не може знаходитися в руках слабого й хоровитого хлопця, поставила коло Юрка досвідчену людину—писаря Виговського. Він мав порядкувати ділами до повних літ Юрка.

Виговський, як і Хмельницький, побачив, що з Москвою діла не буде; поляки, втративши Україну, порозумнішали і обіцяли тепер Україні такі вигоди, яких дістати від Москви й думати було нічого. І от Виговський зробив із Польщею новий договір (у Гадячі) про приєднання України до Польщі. Україна тепер мала називатися Княжеством Руським, едналася з Польщею „як вільний з вільним і рівний з рівним“.

Се могло бути початком нового життя на Україні, але за минулий час поляки так в'їлися українському народу, що коли тепер він почув про новий союз із поляками—почав хвилюватися. Селяне й прості козаки казали, що лучче вже жити з москалем, старшина козацька бачила вигоди нового союзу і тягла до Польщі. Лівобережні новозаселені землі, ще не визнавши добре Москви, більше тягнули до неї, правобережні схилилися до Польщі. Словом ніде не було однакової думки. На однім боці Дніпра вибирали одного гетьмана, на другім другого, а на Запоріжжю третього. По Україні весь час швендяли то польські, то московські війська. Не було одної якої-небудь міцної власти, не було спокою, тишини. Нарешті москалі й поляки, не питаючи згоди українців, підписали між собою мирний договір (в Андрусові 1667 року), по якому лівобережчина—і Київ на правім березі—відходили до Москвіщини, а правий берег до Польщі.

Петро
Дорошенко.

19. Так розірвали сусіди Україну на дві часті. Кожда частина окремо була слаба і не могла вже думати про те, щоби жити як самостійна держава. Отже кождий українець, кому була дорогою думка про свободу рідного краю, думав тільки про те, як би знов з'єднати розірвану Україну в одно. Найкращим

виразником сеї думки був правобережний гетьман Петро Дорошенко. Всі свої сили, всі свої думки він направив на те, щоби знов Україна була цілою. Він звертався за поміччю і до Москви і до татар, але нічого не міг добитися: для всіх сусідів вигідно було, щоб Україна зоставалася безсилою. І тоді Дорошенко пішов на крайню міру—з'єднався з Турцією. Він думав, що у Турції стане сили відобрати обидві половини України від московського царя й польського короля.

Турецький султан справді прийшов з величезним військом на правобережну Україну (на Поділля), поляки навіть і думати не могли відборонитися від султана—але знов Україні від того стало не лекше. Вийшло те, чого й сам Дорошенко не передбачав: нарід український ніяк не захотів віддаватися під турецьке підданство і волів тікати знов на ту саму Слобожанщину. Сі переселенці от і заповнили південну частину Харківщини, а правобережна Україна стала порожніти. Сам Дорошенко по довгих безплідних зусиллях мусів передати своє гетьманство лівобережному гетьману, що був під Москвою, а самого його Москва забрала, і помер наш гетьман у далекій висилці.

20. На правім березі наступила повна руїна—земля стала пустинею. В Гетьманщині ж трохи почав налажуватися порядок. Козацьке військо займало теперішні Чернігівську й Полтавську губернії. Воно ділилося на полки, полки на сотні, як і в Слободській Україні (п. 1, § 5). Все начальство було виборне, знов як і в Слобожанщині, але з тою різницею, що на чолі війська стояв виборний же гетьман. Гетьману помагала управляти генеральна старшина, як полковнику—полкова старшина, а сотнику—сотенна. Старшина теж уся була виборною.

Окрім козаків було ще поспільство, міщане по полкових городах та сотенних містечках і селяне-хлібороби по селах та хуторах. Спочатку, як тільки удалося вигнати поляків, усі були рівні. В козаки йшов, хто був трохи заможнійший і міг нести військову службу. В хліборобах зоставалися ті, хто був слабший. Землю,

Гетьманщина.

яка зосталася після панів, міг брати кожний, кому тільки вона була потрібна і хто скільки міг її обробити. За право володіти сею землею козаки платили державі своєю військовою службою, а посполиті—„натурою“, головним чином, хлібом або роботою. Старшина за свою службу замість жалування діставала посполитські двори, тоб-то люди з тих дворів мали платити їй робити не на казну, а на ту чи іншу особу з старшини.

Все те було дуже непохоже на московські порядки, але поки що воеводи московські, хоч і сиділи по більших містах, та в українські порядки не мішались. Життя потроху налажувалося. Гетьман Самойлович, наприклад, гетьманував цілих п'ятнадцять літ, а се вже показує, що життя йшло спокійно. Мазепа після Самойловича правив ще довше. Але при Мазепі стався новий переворот в життю Гетьманщини.

Гетьман
Мазепа.

21. Мазепа був гетьманом під кінець сімнадцятого й на початку вісімнадцятого століття. Він був уже старшого віку, коли став гетьманом незадовго перед тим, як на московським престолі мав сісти царь Петро. Молоді свої літа Мазепа прожив у Польщі, там дістав і освіту. Царь Петро, лагаючися переробляти свою Москівщину, побачив у Мазепі розумного собі помішника і поважав його. Але Мазепа, як українець, боявся Петра. Він бачив, що Петро хоче бути тільки самодержцем, який може щось хоче робити у своїй державі; бачив, що Петро й Україну вважає теж частею своєї держави. Як тільки Петру не сподобаються українські порядки, він усе переверне по своєму, не думаючи о тім, що туг він властиво не має права розпорядитися без згоди українців.

І от Мазепа, як і Хмельницький і інші гетьмани, теж задумав відділити Україну від Росії—бо так тепер Петро звелів іменувати свою державу. Саме в сей час Москівщина вела війну зі шведами, і війна ся для москалів була спочатку дуже неудачною: шведський король Карл XII, відважний і здібний, молодий полководець, на кожному кроці бив москалів, бо московське військо було погане, не обучене і не узброєне

як слід. От Мазепа й задумав використати сей момент: зачав переговори з Карлом XII, аби той поміг Україні освободитися. Карл згодився і прийшов з військом на Україну. Мазепа з частиною старшини й невеликим числом козаків перейшли до шведів; так само зробили й запорожці, але більша часть народа дивилася на шведів, як на ворогів, і не розуміла плянів Мазепа. Московські й шведські війська зішлись під Полтавою (в 1709 році); тут щастя відвернулося від Карла XII, він був цілком розбитий і утік до Туреччини. Мазепа теж утік з ним, але скоро після того вмер.

22. Поки Мазепа стояв на чолі українського народа, Петро не мішався в українські справи. Але тепер він почав і тут распорядитися по своєму. Насамперед він звелів старшині вибрати на гетьманство старого й нездібного полковника Скоропадського; а коли його вибрали, то приставив до нього своїх чиновників. Січ Запорожську розігнав, а над козаками прямо знущався, посилаючи їх за тисячі верстов на найтяжчі роботи—рити канали, будувати кріпости. Нарешті він додумався до того, що вищою властею поставив на Україні „Малоросійську Коллегію“, яка складалася з москалів. Се так перетрівожило старого Скоропадського що він умер.

Робота царя
Петра над
Україною.

Царь Петро скористав з того і не дозволив вибрати нового гетьмана. Коли старшина намагалася, царь велів сказати, щоб йому з тим не докучали і що він сам найде відповідного гетьмана. Тоді старшина вибрала *наказним*, тоб-то тимчасовим гетьманом полковника Полуботка, людину розумну й діяльну. Зараз же між Полуботком і Коллегією почалися суперечки: Коллегія хотіла всі гроші з України забірати собі, хоч досі ніколи українські доходи не йшли в московську казну; Полуботок і старшина противилися тому. Царь був дуже гнівний на Полуботка, що він не дає Україну зовсім приборкати; викликав його до себе до Петербургу і тут посадив у тюрму (в Петропавлівську кріпость), де Полуботок і вмер. Скоро по нім пішов на той світ і царь Петро (у 1725 році).

Наступники
по Петрі.

23. Після Петра слідує царіці й царі трошки попустили залізний обруч над Україною. Так, скасована була Колегія й дозволено українцям ще раз вибрати собі гетьмана: ним вибрали Данила Апостола, старого, але розумного чоловіка. Він старався скільки міг принести хоч трошки користі рідному краю; особливо дбав про порядок, про добрі закони, справедливість у судах. Але Апостол скоро помер—і на місце гетьмана знов була встановлена Колегія (за царіці Ганни Івановни); тільки й того, що до сеї Колегії були допущені й українці, але хіба вони могли що-небудь поробити проти москалів?

Особливо далася в знаки Україні чотирьохлітня війна, що вела її Москва з Турцією. Весь сей довгий час уся московська армія стояла на Україні, постійно, брала харч, підводи, все те без міри, а окрім того козаки ще мусіли нести військову службу. Московське начальство поводилося в Україні, як у завойованім ворожій краї—і зовсім зруйнувало все.

Трошечки відітхнула Україна, коли на престол вступила царіця Єлизавета Петровна: вона любила і була навіть тайно повінчана з сином простого українського козака Олексієм Розумом або Розумовським. З любови до чоловіка вона полюбила і його рідний край, отже готова була зробити для українців все, чого вони захотять. Тоді знов було відновлене гетьманство: посліднім гетьманом був Кирило Розумовський, брат Олексія. Поганенький був з нього гетьман. Не те, щоб він зовсім не хотів добра Україні, але просто мало о тім думав: його більше тягло до Петербургу, до царського двора та балів. Так близився до України той час, коли вона вже зовсім утратила старий свій свободний устрій (автономію). Сталося се за царіці Катерини II.

Кінець старого устрою
Гетьманщини.

24. Катерина II з самого початку свого царювання задумала Україну позбавити всіх її прав і завести свої московські порядки, але зовсім удалося їй се зробити тільки під кінець свого царювання. Правда, й сама Україна вже потроху мінялася, роблючися більше похожою на „Россію“: вже минулася старинна просто-

та, рівність, свобода, вже не стало вільних земель, як за часів Богдана Хмельницького. Вся добра земля зробилася уже приватною власністю. Козацька старшина понабірала так багато сеї землі, що дрібне козачество й поспільство уже чули утиск малоземелля. Старшина, що раніше вибиралася з козачества ж, тепер стала вже особливою „благородною“ клясою, щось вроді московських поміщиків та дворян. Селяне тепер уже по більшій частині сиділи на землях сеї старшини, хоч ще й не були кріпаками—бо ще вільно було кожному піти з землі на яке краще місце.

Отже в такій Україні вже легше було заводити московський лад. В 1783 році вийшов указ, який забороняв селянам свobodно уходити з панських земель. Таким чином сей указ прирівняв українське селянство до московських „крѣпостныхъ крестьянъ“. Рівночасно козацькій старшині було дароване „россійское дворянство“. Всюду по Україні введено було московське управління, суд, взагалі всі ті порядки, що і в „Россійской імперіі“. Над усім стояли тепер правительственні чиновники з москалів або з таких українців, що вже зовсім обмосковилися. Школа була зроблена чисто московською; все українське почало вважатися „простонароднымъ“.

25. Загалом за цариці Катерини доля українського народу сильно змінилася не тільки у Гетьманщині, а й на Запоріжжю і на правім березі. Як ми пам'ятаємо, правобережна Україна після турецького приходу (п: II, § 19) була зовсім зруйнована. Пустині сеї туркам було нетреба, і вони віддали її назад полякам. Але правобережжя, така гарна українська земля, не могло довго zostаватися порожнім і почало заселятися знов. Українці приходили сюди з тих місць, де вже було тісно: з Волині та й з лівого берега і з других місць. Селилися собі на привілля, але біда в тім, що слідком за ними приходив сюди й польський шляхтич, бо він казав, що то земля його. Правда, спочатку шляхта не притісняла населення, боючися, що люди знов поросходяться, але потроху-потроху все почало нахилитися до старих шляхецьких порядків, до

Доля правобережної України.

кріпачтва, важких податків і всяких утисків. Козаків тепер не було, нікому обороняти.

Але з'явилися нові оборонці—гайдамаки. Щовесни купи смілих людей, яким ненависні були польські порядки, збиралися де-небудь у степу або в лісі і йшли розбивати панів, усіх католиків і жидів: палили усадьби, костьоли, синагоги. Москівщина під сей час (в вісімнадцятім віці) дуже часто воювала з Польщею і взагалі мішалася в польські діла. Коли траплялося, що на правім березі було московське військо, гайдамаки едналися у великі купи, до них приставало багато селян—бо українці все надіялися, що Москва поможе їм відбитися від поляків. Так було, наприклад, і в 1768 році. Гайдамаки під проводом Залізняка й Гонти піднялися проти поляків, багато їх побили в Умані, причім надіялися на поміч московського війська, яке саме стояло на правобережжю. Але москалі нараз стали на сторону поляків, схопили підступом начальників гайдамацьких і видали полякам. Про ті страшні муки, якими поляки мучили гайдамаків, довго-довго потім пам'ятали українці.

Але під кінець вісімнадцятого віку—в 1791 році—правобережна Україна таки була приеднана до Москівщини. Сподівалися українські селяне, що „Россія“ увільнить їх від польських панів-поміщиків, та вийшло не так. В усій „Россії“ було вже кріпачтво, отже не думало правительство скасовувати його й на правім березі—і українські селяне були зоставлені під польськими панами.

Кінець Січ
Запорож-
ської.

26. Січ Запорожську (п. II, § 8) розігнав був ще царь Петро за ту поміч, яку запорожці давали Мазепі. Тоді запорожці віддалися під власть кримського хана й пішли жити на кримські землі. Але тужно було їм за старим житлом і вони все хотіли вернутися назад. Коли за цариці Ганни Ивановни розпочалася війна з Турцією, московське правительство дозволило запорожцям вернутися на старі місця. Запорожці вернулися і поставили собі Нову Січу. Тут вони почали собі жити по давньому. Було їх сорок курінів; в куріні старшим був курінний отаман, а на

чолі всього Запоріжжа—кошовий отаман. Виборами й усім порядком завідували курінні ради, а над ними— Військова Рада. Промишляли запорожці більше риболовлею та полюванням, бо доколя було багато порожніх земель; впрочім потрошку починали запорожці й хліб сіяти та заводитися скотиною.

Але на запорожське привілля все насувалося й насувалося населення з України й з Москівщини. Запорожці противилися всіма силами, та нічого не могли поробити, бо „Россія“ була вже дуже сильною: за цариці Катерини вона вже не боялася так Турції, як давнійше, не боялася й Криму, бо підбила його під себе. Отже нетреба було вже тепер Запоріжжа, котре сотні літ берегло край від татар і турків,—і правительство московське рішило знищити Січ Запоріжську, а землі її забрати собі. Запорожців розігнали салдатами, землі запорожські позабірали й роздали, але не українцям-хліборобам, а моськовським панам, котрим давали земель без числа, десятками тисяч десятин. А запорожці? Ті, що кровію своєю поливали сю землю сотні літ? Попритулювалися то там, то там, де-хто пішов у Турцію, а де-яких правительство поселило на Кубані; отже теперішні кубанські козаки—се потомки запорожців.

Таким чином за цариці Катерини і Слободська Україна і лівобережна, так звана Гетьманщина, і правобережна, і землі запорожські („Новороссія“)—все це стало „единая недѣлимая Россійская имперія“. По-за Росією зосталася тільки одна українська земля—Галичина.

27. Галичина—се найбільше західна частина української землі. Лежить вона на передгір'ю та й на самих горах Карпатських між Польщею й Угорщиною (Венгрією). Ще в чотирнадцятім віці Галичина була приєднана до Польщі і ще з тих часів загнуздилося тут багато польської шляхти, яка забрала в свої руки всю землю галицьку. Українські бояре, старинні володільці сеї землі, перемінили своє православ'є на католицтво і зробилися поляками, аби мати ті ж самі права, що й польська шляхта. Тільки простий нарід задержав і свою національність і свою віру, але він був

Галичина.

без землі й кріпаком. Православним ще було українське духовенство, але „поп“ в очах поляка-католика був те ж, що й „хлоп“ (мужик); бувало навіть таке, що поміщик ганяв священника на панщину. По містах українські міщане в правах були поставлені нижче всіх, нижче поляків, німців, жидів, вірмен. Коротко сказавши, становище українців у Галичині було дуже тяжке й пригнічене. Коли в 1569 році нарід наддніпрянської України знайшов у собі силу не прийняти унії (п. II, § 9)—в Галичині вона була введена, і галицькі українці стали уніятами.

Коли Польща впала і була поділена між сусідніми державами, то Галичина відійшла до Австрії (у 1772 році). Се було прямо спасенням для українців. Австрійське правительство освободило українців від страшного ярма польського, облекшило долю селян, побудувало школи для українців—і нація віджила. Почулися голоси, що годі ж нам і читати і писати тільки по-польськи, коли у нас є й своя мова; годі нам думати, що школа може бути тільки польська, коли вона може бути й українська. І от бачимо в Галичині, особливо після перевороту 1848 року, українські книжки, газети, українську мову не тільки в нижчій школі, але і в середній, по гімназіях, і в вищій, в університеті.

Переворот 1848 року підготував конституцію, тоб-то право народа брати участь в управлінню державою. Отже й українська нація, що пів тисячі літ уже не знала політичних прав, тепер дістала їх в Австрії. Українці мали тепер право посилати своїх депутатів (виборних представників) і в галицький сейм і в державний парламент. Але і в парламенті, а особливо в галицькім сеймі українцям без перестанку доводилося боротися з поляками, бо поляки за пів тисячі літ звикли вважати себе панами українського народа і тепер ніяк не могли переварити, що українці живуть по своєму, пишуть і учаться по-українськи, а не по-польськи. Та українці, раз зрозумівши хто вони і чого їм треба, не переставали добиватися свого: щоб український нарід мав усі права, як і кождий инший нарід у світі.

28. І се галичанам удалося: з „простонародья“ Відродження. українці зробилися народом, нацією. Українська мова перестала бути „мужицькою“ і стала знов мовою освічених людей, мовою школи, книги, громадських установ. Так сталося в Галичині. Трошки инакше, але і у нас на Слобожанщині й в Наддніпрянщині теж пройшло відродження народу.

В той час коли Україна едналися з Москівщиною, вона була безмірно вищою по культурі, ніж Москівщина. Царь Олексій Михайлович і його наслідники те й діло викликали з України учених та освічених людей для всяких книжних, церковних і шкільних справ. Аж до царя Петра майже все вище духовенство в Москівщині було з українців, бо українці були освічені. Українці Теофан Прокопович та Степан Яворський помагали Петру доводити до розуму „Россію“. Але далі—пішло все инакше. Починаючи з Петра, Москівщина стала вже сама заводити вищі школи й дбати про просвіту, причім все те заводилося тільки в Москівщині, а українські вищі школи царі почали придавлювати. Скоро стало так, що не москалі вже їздили до Київа по освіту, а українцям довелося їздити до Петербурга або до Москви. Хто був сьому рад, так се новоспечені козацькі „дворяне“, яким чим скорше хотілося зробитись похожими на справжніх московських дворян.

Отак воно вийшло і у нас на Україні, як і в Галичині: там усі пани поробилися поляками, а тут москалями; там признавалася тільки польська мова, а українська була „хлопською“, тут признавалася тільки московська, а українська була „мужицькою“. На своїй рідній мові говорив тільки селянин або міщанин; дворяне ж і всі, хто тягнувся за ними, боялися української мови. Ніхто не писав по-українськи, не було української книжки. Всі школи, від вищих до нижчих, були тільки „русскія“. Здавалося, добилася „Россія“ свого—нема України.

Але горіли ще де-які українські серця, не всі люди зненавиділи рідну мову; були такі, що хоч і вчилися в „русскихъ“ школах, та все ж не переставали любити України, її мови й звичаїв. І от сі люди не

переставали думати про те, як би знов відродити Україну, як би знов показати всьому світу, що українська мова годиться не тільки для простого народу, а що на ній можуть говорити й писати і освічені люди, що можна на сій мові писати книги і що вона взагалі може бути мовою літературною і культурною. А се поведе і весь нарід по шляху знання і культури.

Московське
правитель-
ство не хоче
відроження
України і
всіма сила-
ми проти-
виться тому.

29. Хоча й перед тим були українські книги, але так уже звикли рахувати, що першим почав писати по-українськи полтавець Котляревський. За ним Слобожанин Квітка-Основьяненко (з роду харківської козацької старшини), а вже слідом за ними багато інших як у Слобожанщині, так і в Наддніпрянщині. Всі українці з великою радістю хапалися за українські книжки, з захопленням читали українські повісті Квітки та дивилися в театрі пьесу Котляревського „Наталка Полтавка“. А коли появилися на світ Божий твори Тараса Шевченка, то вже не тільки українці, а й москалі мусіли признати, що українська мова прекрасна, що на ній можна висловити все, всяку думку й почуття. Ніхто інший не зробив стільки для України, як Тарас Шевченко. І відроження українського народу пішло би вперед швидкими кроками, коли б проти нього не виступив сильний ворог—російське правительство.

Москва від віків думала й не переставала думати, що їй тоді тільки буде цілком добре, коли Україна зовсім зіллється з Московщиною, отже добром України можна буде распорятися як своїм власним. А щоб добитися того, треба присилувати українців забути свою мову і все своє минуле, головним чином свою історію. Отже й почала Москва всякими способами притісняти все, що українське: заборонили друкувати книжки по-українськи; про українську школу—де там! страшно було й подумати. Багато разів різні земства Українських губерній просили правительство дозволити в народніх школах учити дітей по-українськи, бо дітям трудно зразу починати учення на чужій мові—на такі просьби була завжди одна

відповідь—відмова; заборонялося говорити по-українськи публично, на різних громадських зібраннях. Словом усе українське було об'явлене як таке, що його можна гнати й переслідувати.

Так тяглося багато сот літ—аж до 1905 року. В сім році всюда розпочалися схвильовання й повстання проти старих порядків і правительства. Побачили правителі, що непереливки, і дали конституцію, тоб-то право й громадянам мати участь в управлінню державою через своїх виборних (депутатів) до Державної Думи. Але Україна з того виграла мало, бо ніяких політичних прав не дістала, і українці й надалі вважалися з москалями за „адін народ“. Одно тільки було добре—українцям можна стало відтепер писати й друкувати книжки та газети на своїй мові, хоча знов не зовсім; а в 1914 році, коли розпочалася війна, всі українські газети знов були заборонені.

Але прийшла велика революція 1917 року—і Україна об'явила себе самостійною державою.

III. Московська держава.

Як повстала
Московська
державна.

1. Московська держава склалася з північних і східних земель древнього Руського княжества, заселених племенами, що згодом дали початок „великорусському“ племені. Складалася Московська держава більш-менш в ту саму пору, як складалася й Литовсько-руська з земель західних (білоруських) і південних українських того ж древнього Руського княжества — тоб-то після приходу татар (п. II, § 2). Татари (монголи) застали в північно-східній частині Русі кілька окремих княжеств, над котрими було головним княжество Володимирське. Всі ті княжества татари повоювали, не встигнувши захопити тільки Великого Новгороду. Таким чином усі князі, не виключаючи й великого князя Володимирського, зробилися підвладними татарському хану.

Між тими усіма княжествами було одно, маленьке й непомітне з городочком Москвою. Воно досталося на долю Данилу, молодшому сину князя Олександра Невського (його так прозвали за те, що він побідив німецьких рицарів-ченців (п. II, § 3) на ріці Неві; православна церква вважає сього князя святим).

Перші
московські
князі.

2. Сини Данила були добрими хазяїнами в своїм маленькім княжестві. Вони насамперед пеклувалися про те, щоб побільше закликати народу на свої землі, щоб був тут порядок і тишина, щоб купцям безпечно можна було їздити та торгувати. Гроші, які призбирувалися з податків та торгових податків, князі московські не держали у себе, а купували за них землю. Підлабузнювалися до ханів татарських, не жаліли коштів на подарунки, коли їздили в Золоту Орду. Особливо прославився своїм господарюванням Іван (внук Олександра Невського); його так і прозвали „Калитою“, тоб-то калиткою, за його бережливість та

скнарство. Всіма правдами і неправдами, і покупкою, і захопленням, і насильством забрав Калита усе, що тільки попадалося під руку—за се називають його „собирателемъ земли русской“. А до хана так підла-дився Калита, що його хан зробив старшим над усіма другими князями. Так Москва стала столицею замість Володимира.

Потомки Калити вже не випускали з своїх рук великокняжої влади—і маленьке княжество Московське почало вже називатися Великим Княжеством Московським. Сюди ж із Києва переїхав і глава православної церкви—митрополит київський. Цікаво зазначити, що московський збиратель Іван Калита жив і помер в один час із литовським збирателем Геди-міном (п. II, § 4).

3. І кріпшало Московське велике княжество і Дмитро Докський росло, збираючи землю за землею в одну державу. Дмитро Іванович Донський (внук Калити) уже почув себе так сильним, що насмілювався показати непокірність Золотій Орді. За те хан Мамай прийшов покарати його, але князь Дмитро зібрав військо і пішов проти татар. Стрілися вороги недалеко від Дону і сталася тут знаменита Куликовська битва. Москалі перший раз побити татар—се сталося у 1380 році.

Але хоч і була перемога, та край від татар не освободився—татари були ще сильні. Зовсім увільнитися від татар удалося тільки через сто літ за Івана III Васильовича (внук Дмитра Донського).

4. Сей Іван III був першим з московських князів котрого можна назвати монархом, самодержцем, царем, тоб-то государем ні від кого незалежним. В старім Руськім князстві князі залежали від народньої ради, віча; московські князі хоч і не знали віча народнього, але не рішали нічого без волі бояр, „боярской думы“. Тепер же князі чули себе такими сильними, що вважали свою власть вище всякої иншої земної влади. А збираючи землі, Іван III добився на-решті того, чого не удавалося добитись його попередникам—приєднав до московського князства вільну

Іван III—
перший са-
модержець.

землю Новгородську, котра весь час управлялася народнім вічем. Тому Іван III почав уже величати себе „государемъ всея Руси“. Від татар він увільнився вже цілком.

Під сей час Велика Грецька (Візантійська) імперія разом із столицею своєю Цареградом чи Костянтинополем була завойована турками. Іван III одружився з племінницею імператора візантійського—і з тої пори перемінив уже все своє життя. Простота старих князів щезла, все стало таке пишне та урочисте. І одежа і повоження—все було не по старому, по простому, а по царському. Бояре вже не могли приходити до царя коли хотіли, не говорючи вже про простий наряд. До народу виходив царь в усій пишности, в супроводі великого числа бояр та війська. Для царя чужоземними майстрами були побудовані особливі царські палати. Царь вважав себе не тільки владикою своїх підданих москалів, але й покровителем православія і усіх православних християн. І все більше й більше твердилася в головах московських царів думка, що вони щось инше, ніж другі государі, що вони якісь особливі, поставлені самим Богом, а не народом.

Іван IV
Грізний.

5. Московський наряд якийсь дуже скоро привик до того самодержавія і любив свого царя, яким би иродом він не був. Уже внук Івана III, відомий Іван IV був прямо якимось страшилищем, але не прозвали його по імені, а тільки „Грозный“. Як він мучив людей, як їх шкварив, різав, убивав—страшно навіть читати о тім, а московський наряд терпів. Царь Іван IV був видимо божевільний: він боявся з усіх боків якоїсь зради, він ненавидів бояр, бачучи в них якихось зрадників; без милости убивав тисячами новгородців; звелів кинути в тюрму, а потім убити благочестивого митрополита Пилипа за те тільки, що митрополит не похвалив царських учинків; нарешті власною рукою убив рідного свого сина—і все те народ признавав. Впрочім одного неможна відобрати від Івана IV—він був розумною і, на свій час, освіченою людиною. Так, він хоч і вважав себе самодержцем, котрий вправі усе рішати сам, але все ж признавав, що треба знати

становище своєї держави—і він першим скликав „для совѣта“ земський собор, тоб-то з'їзд виборних з усієї держави. Дозволяв народу управлятися і судити по старині, через виборних своїх людей, а не виключно через царських чиновників, які більше думали про свою кишеню, ніж про благо народа. За його царювання була покінчена ще одна справа, дуже важна для держави.

Татарське царство Золота Орда розклеїлося на три частини—на царство Казанське, Астраханське й Кримське. Сі три татарських царства обхоплювали московську державу й давили її. Під властею й обороною татар жили тут ще й різні инородці: мордва, черемиси, чуваші й інші. Москаль мусів сидіти на своїх убогих лісових землях і до чорноземлі йому не було дороги. Вся московська держава лежала в басейні р. Волги та її допливів—а по Волзі московським людям не було проїзду. Найбільше всіх давалася у знаки Казань. Татари казанські й підвладні їм инородці дуже часто нападали на москалів, руйнували їх, вводили в полон, в рабство. Так от Іван IV першим рішився стати проти казанських татар. Зібрав усю силу, яку міг, пішов на Казань і узяв її; а впала Казань—упало й царство Казанське.

Тепер уже з другим царством—Астраханським справитися було легше, і воно теж було звоєване трохи згодом. Уся Волга стала в руках Москви, а з Волгою і величезні простори чорноземних приволзьких степів. Сі успіхи так підбадьорили Івана IV, що він думав завоювати й третє царство Кримське; почав був уже договорюватися про те з українськими козаками, післав на Крим і військо, та нічого з того не вийшло. За те пішла московська власть у другий бік—у Сибір: донські козаки перейшли через Уральські гори, повоювали слабих сибірських царьків—і приєднали до Московської держави величезні земельні простори.

6. Майже пів сотні літ царював Іван IV; умер він Початок
близько кінця шіснадцятого віку. Скоро після його заверюхи.

смерти почалося в Московській державі те лихоліття, яке називають „сму́тнимъ временемъ“. Сталося се так.

По Івані IV на царство став син його Федір, але се була хоровета, слабовита людина, і царськими ділами усіма управляв брат його жінки Борис Годунов, людина дуже розумна й діяльна. Був у царя Івана Грозного й ще один син Дмитерко, але він був ще маленький і жив із матірью своєю в місті Угличі. І от сталося так, що сього царевича хтось зарізав—не знати хто, не знати по що. В народі почали гомоніти, що се діло Бориса Годунова, бо йому дуже хочеться самому бути царем. Так воно й вийшло: царь Федір умер бездітним, династія царів урвалася—і земський собор вибрав царем Годунова.

Але не встиг сісти Годунов на престол, як пішла між народом чутка, що царевич Дмитро живий і живе на Україні. І справді там появился якийсь чоловік, що називав себе царевичем Дмитром, розказував, як він спасся в Угличу від убийць, а замість його убито другого хлопчика. Сей чоловік проживав то на Україні, то в Польщі при дворах польських панів, у яких просив собі помощи, аби відвоювати московський престол.

Причини
заверюхи.

7. Піднялася з того всього страшна заверюха, бо простий нарід був тоді дуже незадоволений і лихий на багато де-чого. На що ж власне? А річ у тім, що збирання земель московськими царями діставалося не дурно, для того треба було війська. Військо постачали бояре з своїх земель і тому, щоби збільшити армію, московські царі почали все більше й більше віддавати земель боярам „въ помѣстьє“, а разом із землями й тих людей, що на тих землях жили. Сі люди мусіли платити своїм поміщикам податок, мусіли робити на них—а за те поміщики постачали царю військо узброєне й на конях.

Спочатку ще держався старий порядок, і селянин, коли йому було тяжко, мав право шукати собі кращого місця. Се було тим лекше робити, що держава мала багато вільних родючих земель (п. III, § 5). Але як мужик піде, то поміщику біда: звідки ж він візьме для царя війська? з самої землі без людей нічого не

потягнеш. І от поміщики починають наштурхувати царів. аби вони не дозволяли селянам тікати; і дійсно: після Івана IV московські царі починають видавати указ за указом, боронючи селянам уходити із своїх земель, а нарешті перехід і зовсім був заборонений. От се й єсть початок кріпацтва. Селяне мали раніше хоч сяку-таку свободу, тепер її в них уже не було. Тепер уже поміщик знав, що мужик від нього нікуди не сміє утекти, і почав дивитися на своїх підданих, як на скотину—вола там чи корову, якими він може распорядитися по своїй волі. Само собою, що селянство було з того всього незадоволене, хвилювалося й готове було піднятися проти власти.

8. От під сей час (початок сімнадцятого століття) саме й з'явився отой чоловік, що називав себе царевичем Дмитром. Поляки готові були йому помагати, бо Москва була їм ворогом. Литва (з нею Польща тепер була в союзі) теж завжди ворогувала з Москвіщиною—з тих самих пір, як і литовці й москалі почали збирати докоола землі (п. II, § 4 і п. III, § 2). Ворогування велось з-за ріжних пограничних земель, які відтягала до себе то та то друга держава. Отже таким чином і полякам і литовцям новий царевич був на-руку і вони показували, що ніби-то йому вірять і готові допомогти сісти на царськiм престолі. Але все ж правительство, з обережності, не об'явило само війни, а тільки дозволило отому „Лжедимитрію“ набірати у військо охочих людей. От тут і придалися українські козаки.

Самозванець.

Набрав той Дмитро собі поляків, українських козаків і пішов на Москву. Спочатку московське військо давало оборону, але саме тут умер царь Борис Годунов, власти ніякої не стало—і московське військо перейшло на сторону самозванця; нарід теж радів смерти Годунова, бачучи у тім Божу кару. Самозванець увійшов у Москву, нарід радісно стрінув його, як справжнього царя, сина Івана Грозного. Але радість та була недовгою.

Разом із самозванцем наїхало до Москви багато поляків, сам новий царь ладився одружитися з полькою—Мариною Мнишківною. Москалі ніколи не любили

поляків, а тут іще поляки задирали носа, бо он бач—і сама цариця була полькою. Та й сам царь здався москалям якимсь чужим. Правда, він і простий був і доступний для всіх і любив простий нарід—але ж бо москалі не могли йому простити, що він не спав по обіді, не держав посту, мав одружитися з католичкою. Особливо незадоволеними були бояре. Вони почали розпускати про нього чутки, що він ніби-то „розстрига“, біглий чернець, а не царевич, еретик, що хоче православну віру перевернути в католицьку. Стала змова—і нового царя убили. Не поцарював він і року.

Кінець
зазержі.

9. По смерті Дмитра пішла заверюха по всій державі і тяглася шість літ. Бояре вибрали було царем одного з своїх, боярина Василя Шуйського, але його ніхто не хотів знати. А тут з'явився новий самозванець, теж почав називати себе Дмитром. Прийшли шведи й почали воювати північні землі. Прийшов із сильним військом сам польський король Сигізмунд—біда насунулася з усіх боків. Власти ніякої не було. не було ніде спокою й безпечности, всюда ходили купи розбишак і грабували. Нарешті й саму столицю, Москву, узяли поляки. Москалі рішили тоді покликати на престол польського королевича Володислава, але його батькові, королю Сигізмунду, самому хотілося поцарювати, аби приєднати до Польщі й Москву, як була приєднана Литва. І от коли вже, здавалося, приходив послідній кінець, московський нарід почав сам себе спасати.

Початок дав Нижній Новгород—там народ підіймав міщанин Кузьма Мінін. Почали зходитися люди, почали складатися грошима, почали збирати військо, знайшли доброго начальника—князя Пожарського. Військо пішло на Москву і вигнало звідти поляків. Потім скликаний був земський собор, і собор сей вибрав на царство молодого боярина Михайла Федоровича Романова (Романови були далекими родичами Іванові Грізному по першій його жінці). Так у 1613 році розпочалася нова династія Романових, яка сиділа на царських престолах й до наших днів.

10. Два перших царя з дому Романових—отой Михайло і син його Олексій були добрими правителями, особливо Олексій, людина розумна і дуже добра. Доводилося їм укріпляти сильно розхитану державу, заводити порядок, збирати наново казну, військо. Все те не так скоро можна було зробити, отже ще й за царя Олексія то там то там хвилювався нарід з ріжних причин: то проти чиновників (приказних) то ще проти чого. А серед донських козаків Стенька Разін підняв такий бунт, що ледве не пропала уся держава.

Перші
Романови.

Бажаючи трохи приструнчити своїх приказних, царь Олексій Михайлович велів зібрати та поправити усі закони і потім видрукувати їх—се були перші в Москівщині друковані закони, „Соборное Уложение“. До того часу нарід зовсім не знав, якими законами він управляється, отже чиновники могли робити все, що їм хочеться. Взагалі Москівщина була неграмотна, а книжки москалі почали друкувати геть пізнійше усіх європейських народів. Се було, очевидно, й загалом погано, але з того вийшла ще й ось яка біда.

Книги переписувалися звичайно переписчиками. Сі переписчики робили помилки і з часом тих помилок стало стільки, що церковні, наприклад, книги стали зовсім неправильними. Треба було якось ті книги поправити. За се узявся патриарх Никон: він виправив книги й надрукував їх. Але темні московські люди почали казати, що сі нові книги неправильні, а що правильні тільки старі, писані; вони не вірили, що в старих книгах малограмотні переписчики нарobili багато помилок, не хотіли ніяк приймати книг нових і зовсім відділилися від церкви. Так став у Москівщині „расколъ“ (старообрядчество).

Загалом трудно було першим Романовим упорядковувати своє царство, але вже про війни та завойовання й думати було нічого. І тільки коли Україна приєдналася до Москви (п. II, § 17), почувала себе держава сильнішою та взялася за першу війну—з Польщею. Війна була удачною, й Московська держава вернула собі те, що втратила під час „смутного времени“.

Некуль-
турність
Москів-
щини.

11. Москівщина далеко одстала від України в смислі культурнім. Живучи довго з татарами, московський нарід дуже багато перейняв від них поганого. Та й далі, завойовуючи землі диких инородців, москалі мішалися з ними і теж переймали різні дикі звичаї. А з освіченими людьми західної Європи москалі не тільки не мали ніяких зносин, а навпаки — боялися й сторонилися освічених людей, називаючи всіх їх гуртом „німцями“: отже чи швед, чи голяндець, чи француз, англієць, італьянець — для москаля все одно німець. Тож коли якого такого „німця“ закидало в Москівщину — гірка його була доля: москаль на нього дивився як на звіря й не любив сильно.

Не було в Москівщині ні шкіл, ні грамотности, ні освіти. А між тим правительство бачило, що освіта потрібна хоч би для того, щоб мати добре військо: без освіти немає ні пороху, ні гармати доброї, ні військового ладу й порядку. І як там не дивись косо на „німця“, а без нього не обійдешся — і правительство мусіло закликати до себе німців і майстерів різних, і лікарів, і будівничих. Правда, коли була приєднана Україна, то звідси широкою хвилею пішла освіта на Москівщину; правительство закликала українців і для шкільних, і для церковних, і для книжних справ, але все те не могло ще переробити Москівщину з дикої азьятської країни в страну культурну. Поворот на тім шляху дав тільки царь Петро Великий.

Петро
Великий.

12. Петро I був молодшим сином царя Олексія Михайловича (від другої жінки). Се була якась особлива, як-то кажуть геньяльна людина. Та й життя його з самого дитинства зіклалося якось особливо. Коли йому було ще десять літ, його старша сестра Софія, захопивши престол, вислала свого молодшого брата разом з матір'ю (а своєю мачухою) геть з Москви. Хлопець жив не в столиці, але за те мав таку свободу, якої не знали московські царевичі у своїх теремах. Жив він, як хотів, учився, чому хотів. Зібрав собі хлопчиків, завів з них „пот'їшне“ військо і з тими хлопчиками учився військовій штуці. Потім на

ближнім озері почав учитися плавати та будувати кораблі. А коли побачив, що без освіти нічого того не визнаєш, почав учитися. Ті „німці“, що жили коло Москви, були його першими учителями. Петро свобідно знайомився з ними, бачив їх свобідне й веселе життя, сильно не схоже на скуку московського царського двора з його церемоніями та заборонами. От через те все Петро, коли зробився вже й царем, мав думки та наміри зовсім інші, ніж його предки, царі московські.

Насамперед йому більше всього хотілося самому, власними очима бачити, як живуть люди в Європі. Отже він поїхав туди, але не як царь, а як простий чоловік; проїздив за границею цілий рік, стараючися побачити якомога більше усього такого, що могло би йому придатися дома. Коли приїхав назад до брудної неосвіченої Москви—нудно йому стало. Довгі брудні бороди, довгопола азьятська одежа, жінки в теремах-тюрмах під фатами, дивовижні московські звичаї та забобони—все те стало йому ненависне і він почав усе те гнати, різко, суворо, з великими карами.

Але переробити москалів на європейців самим обстриганням борід було трудно; тут потрібне наочне знайомство з Європою, а се можна зробити тільки через море, яке легко еднає між собою й віддалені землі. Петро ще змалечку мріяв про море, а Москва доступу до моря нізвідки не мала: єдине її море, Біле, більшу частину року було під ледами. А для того, щоб наблизитися до Балтицького моря, треба було пробитися до нього через древні новгородські землі, захоплені тепер шведами.

13. Роспочався новий, вісімнадцятий вік—і з першого ж року розпочалася Велика Північна війна Москівщини зі шведами за дорогу до Балтицького моря, війна, що тяглася двадцять літ. Петро боровся так, як сильна людина бореться за своє життя: він вважав, що дійсно діло йде про життя його держави. Шведи мали дуже добре досвідчене військо, молодий їх король Карл XII був досвідченим і відважним воїном; він зовсім розбив невмілих москалів і, думаючи, що

Північна
війна й
реформи.

з ними більше нічого робити, пішов до Польщі, воювати з другим ворогом. Але Петро зараз же набрав друге військо і почав захоплювати землі по берегах Балтицького моря. А захоплюючи, зразу ж будував кораблі—і не минуло трьох років з початку війни, як московські кораблі попливли уже Невою у Финський залив, а на самій Неві виріс городок Петербург, який з моря бережений був Кронштадтом, а з суші другими кріпостями. Отже коли Карл XII вернувся з Польщі, він побачив змінену картину.

Тоді Карл поки-що кинув північ і пішов на південь на Україну. Тут йому не пощастило (п. II, § 21) і в Полтавській битві шведи були розбиті. Береги Балтицького моря з Финським заливом, Естляндією й Лифляндією zostалися за „Російською імперією“—так тепер почала називатися Московщина. Як бачимо, великі зміни зробилися: Московщина сильно посунулася на захід і наблизилася до західної Європи.

Але великі зміни сталися і в середині держави. Петро так ненавидів усе старе московське, що навіть столицю переніс до Петербургу. Суд, управу, всі установи—все те він переробив на нове. Завів постійне військо, беручи салдат рекрутським набором замість отої старої дворянської кінноти, яка з'їздилася під час війни, а потім роз'їздилася по хатах. Але найбільше всього пеклувався царь про освіту народню. Всюди заводилися школи, перекладалися з чужих мов і друкувалися книги; тут же будувалися фабрики й заводи. В Московщині появилася зразу дуже багато чужоземців, які мали учити москалів усього того, чого московський нарід не знав і не вмів.

Але як відносився до того сам нарід? Він не був задоволений з того. Стара ненависть до „німців“ давала себе знати; рекрутські набори руйнували господарство; важкі податки, які тепер бралися „з душі“, були великі, далеко більші старих. Та й сам Петро був дуже страшний: він до всього мішався, не терпів ніякого слова проти себе, жорстоко карав усякого незгідного з його думкою. Він навіть замучив у казематі свого єдиного сина Олексія, коли переконався, що Олексій ніби хоче повернути Москву на старий

лад. Простий нарід, а особливо старообрядці (п. III, § 10) називали Петра антихристом і чекали кінця світу.

14. Імператор Петро Великий, як його називають, зробив із незначної Московщини Російську імперію, могутню державу. Але після Петра не було здібних царів: кілька років підряд на престолі сиділи то жінщини то діти, зовсім нездібні до управління. Коло престола панували різні любимчики („временщики“), честолюбиві й користолюбиві люди, які різними способами добивалися тільки того, щоби захопити владу у свої руки. Один временщик скидав другого, другий засилав у Сибір третього, а його самого ще хтось підкопував. Першим таким временщиком при вдові царя Петра й дітях був Меншиков. Він володів величезними просторами землі на Україні, що надавав йому царь Петро за те, що Меншиков добре зруйнував гетьманську столицю Батурин (п. II, § 21).

Наступники
Петра.

Царювання Ганни Івановни (племінниці Петра) було дуже тяжким через временщика німця Бірона, що дався в знаки не тільки Московщині, а й Україні (п. II, § 23). І тільки за цариці Єлисавети Петровни (молодша дочка царя Петра) правителі хоч трошки почали думати про державу та її добро, а не тільки про те, як би підставити ногу ворогові та захопити в руки владу. Але найбільше значіння для Російської імперії мало правління цариці Катерини II, яка процарювала майже всю другу половину вісімнадцятого віку.

15. Катерина була німкеня з роду. Вона вийшла заміж за племінника цариці Єлисавети, котрий як раз по смерті цариці вступив на престол під іменем Петра III. Але правитель з нього вийшов поганенький, жінка ж його мала багато прихильників, які знали її розум і здібности. Вони змовилися, схопили Петра III й убили його—і німкеня стала „россійской імператрицей“.

Катерина II.

Катерина і з природи була розумною, а до того ще мала не аби-яку освіту. Вона дуже скоро вивчи-

лася говорити по-російськи, писала як природна росіянка і взагалі так скоро змосковщилася, що росіяне забули про її німецьку кров та все величали „матушка царица“. За її царювання Росія дуже роздвинула свої границі: удачна війна з Турцією дала північні береги Чорного моря й Крим, отже тепер уже перестали бути страшними татари і можна було селитися на їх степах—так повсталала „Новороссія“ (Херсонщина). Під сей же час був положений кінець Польщі: три сусідніх держави—Росія, Австрія й Прусія рішили поділити Польщу між собою і так і зробили трьома наворотами; таким чином до Росії відійшли білоруські землі, правобережна Україна, Литва й Курляндія. Отже тепер під Росією були об'єднані всі три часті славянського руського народу—москалі, білорусини й українці. І се було б може й дуже добре, коли б правительство російське розуміло, що кождий нарід мусить жити по-своєму, як він звик, як привчило його минуле життя, його історія. Але цариця Катерина думала інакше. Вона вважала, що в одній державі всі мусять бути однакові. Імперію свою поділила на губернії, губернії на повіти. Всюди були позаведені однакові установи з однаковими чиновниками. Повітові чиновники залежали від губернських, губернські від петербурських. Ні одна частина Росії не сміла жити по-своєму. Дворянам давалися всякі права і їм все краще й краще жилося, а у простого народу відбиралися права і йому жилося все гірше й гірше. До царя Петра I дворяне, маючи землю, мусили за те нести всю військову службу (п. III, § 3). За царя Петра була заведена салдацька служба, але все ж дворяне мусили служити і правительство сильно за тим дивилося. За цариці ж Катерини все було з дворян знято: живи собі, як хочеш на своїх землях, володій кріпостними душами, і ніяких податків ні служби з дворян не питалося. Навпаки, їм роздавалися у володіння величезні простори земель з тисячами, десятками тисяч простого народу на тих землях. Народові стало тяжко і він підняв бунт. Знов підняв його донський козак Омелян Пугачов. Він назвав себе імператором Петром III, підняв донських та уральських

козаків, підняв приволжське селянство. Всім обіцяв скасування кріпацтва, землю, старообрядцям свободу старої віри (п. III, § 10). І простий нарід кинувся палити, різати й вішати поміщиків. Ледве-ледве правительству удалося втихомирити повстання, яке від Волги розрослося майже до самої Москви.

16. По Катерині на царство став єдиний син її Павло, але він правив недовго. Був він не при собі ума, а така людина на самодержавстві може Бог зна чого натворити. Боючися лиха, де-які придворні змовилися і убили царя, поставивши на його місце сина Олександра.

Олександр I.

На сього Олександра покладалися великі надії, та й дійсно молодий імператор мав багато добрих думок та намірів. Се була м'ягка від природи вдача; дістав він добру освіту, вихований був на думці, що народу треба дати свободу, що самодержавство велике зло, що правління республіканське краще монархічного. Він готовий був дати своїй державі найкращі свободні закони, найкращий устрій. Але перше, на що натикався правитель, се темнота народніх мас. Для того щоб маси хоч трішки просвітити, треба скасувати кріпацтво. От тут і почали дворяне лякати молодого царя, що як тільки селянство почує про свободу—зараз же почнеться друга Пугачовщина. І молодий царь припинився. Правда, він перестав роздавати людею кріпацтво, але й скасувати зовсім „крѣпостное право“ не рішався.

Так само вийшло й з конституцією, тоб-то правом суспільности управляти державою. Молодого царя залякали, і він Росії конституції не дав; тільки згодом дав її Польщі та Фінляндії (вона була приєднана до Росії частинами—то за Петра I, то за Єлизавети, то при самім Олександрі). Загалом сей царь не встиг зробити нічого важного для Росії, може ще й тому, що підскочила велика війна, в яку він був уплутаний помімо своєї волі. А сталося се так.

Росія з часів Петра стала європейською державою. Відтоді правительтво Російське вже не переставало мати діло з правительтвами інших європей-

ських держав, входило в союзи, робило всякі договори. А під той час (перші роки дев'ятнадцятого століття) в Європі робилося щось надзвичайне. Імператор французький Наполеон I почав завойовувати Європу й переробляти її на свій лад. Напав він на Прусію й Австрію—а вони були в союзі з Росією; треба було помагати союзникам. Наполеон за ту поміч розсердився на Росію й рішив її завойовати. Так розпочалася „Великая Отечественная война“ 1812 року.

„Отече-
ственная
война“.

17. Кожний мабуть чув про сей „дванадцятий год“, коли держава Російська була на краю погибелі, як і двісті літ тому, під час „смутного времени“. Знова вороги забралися аж у саме серце Росії—в Москву, але й ще раз нарід урятував і сам себе і державу. А сталося се так.

Наполеон зібрав таке велике військо, якого перед тим і не бачили в Європі; були там салдати не тільки французи, а й усяких народів—„дванадцяти язик“, як говорилося. В червні 1812 року се військо перейшло Російську границю Москалям, очевидно, неможна було й думати, щоб задержати Наполеона, треба було відступити. Гонючи московське військо перед собою, Наполеон підійшов під Смоленськ, узяв його й подався далі, на Москву. І військо й нарід дуже були незадоволені, що армія російська відступає, навіть не пробувавши битися з Наполеоном. Як і завжди, шукали тут зради: казали, що се головний начальник, німець, так робить умисне. Тоді царь призначив главнокомандующим природного москаля—старого генерала Кутузова.

Кутузов попробував задержати Наполеона і дав битву коло села Бородіна. Битва ся була дуже жорстока, але задержати Наполеона не задержала, і він таки пішов на Москву. Тоді всі жителі кинули столицю, вона стала майже порожньою. А в додаток, коли ввійшли до неї французи, розпочалися пожари: то москвичі самі палили власні хати, аби нічого не досталося французу. Наполеон думав, що варт буде взяти столицю і москалі прийдуть просити миру, але вони не приходили. Тоді Наполеон уже сам предло-

жив царю мир, але царь навіть не дав відповіді. А між тим надходила зима, зоставатися в порожнім місті серед ворогів було небезпечно—і французи рішили йти назад.

Але погана була та дорога. Російське військо тепер уже було велике, воно загородило дорогу французській армії, коли вона хотіла було прорватися на теплу Україну. Довелось французам йти по старій, вже зруйнованій дорозі на Смоленськ. А зима прийшла люта, а у французів ні одежі ні харчу. Отже то вже був не поворот побідного війська, а втеча бідних, голодних, півзамерзлих людей, котрих били й убивали з усіх боків, хто тільки хотів. Так знищилася армія Наполеона, а він сам тайкома поїхав до Франції. Росія урятувалася.

— 18. Але Олександр не хотів кінчати війни. Він почав думати, що то його призначення—освободити й усю Європу від Наполеона. Пішов зі своєю армією за французами і кілька літ російські війська ходили по Європі, вступили навіть у Париж, столицю французів, аж нарешті Наполеону прийшов зовсім кінець.

Та всі ті війни були непотрібні для Росії, приносили навіть вред не тільки тим, що гинули люди, а й тим, що цареві ніколи вже було приводити до skutku усі оті свої добрі наміри. Зрештою він і сам дуже перемінився—став недовірчивим, усіх підозрівав, вірив тільки одному чоловіку—Аракчєєву, а сей Аракчєєв була тупа, темна й дуже зла людина. Він вигдав „военныя поселенія“—і царь завів ті поселення по волі Аракчєєва. Се значило, що кождий мужик уже був салдатом: сдягатися мав по салдацькому, робити по команді, дома жити як у казармі. То було щось таке страшне, що люди не знали куди від того діватися. Ніякі скарги не помогали, бо Аракчєєв не допускав їх до царя. Нарід почав бунтуватися. У нас на Слобожанщині теж були такі поселення, наприклад у Чугуєві. І тут був бунт; за нього чугуївців дуже жорстоко покарали.

Під сі часи в Росії уже досить багато було освічених людей, бо про освіту пеклувалася і цариця Ка-

Кінець
правління
Олександра І.

теріна і Олександр І. По губернських містах були заведені гімназії, було засновано кілька університетів для вищої освіти. То от освічені люди, найкраще бачучи непорядки, були незадоволені з царя за те, що він мало робить для народу, і за те, що він так сліпо довірився такій людині, як Аркачєєв. Особливо багато було незадоволених серед офіцерів, котрі побували в походах за границею і бачили там інші, кращі порядки. От ті офіцери почали змовлятися, щоб якось перемінити правління в Росії, скасувавши самодержавіє. Але не встигли вони ще нічого зробити, як царь несподівано помер (у Таганрозі).

Дітей у Олександра не було, наслідника собі він перед смертю не визначив. Наслідником мав бути його брат Костянтин, але він не захотів престола, передаючи його слідуєчому брату Миколі. Та Миколу мало хто знав, повстала замішанина. Всі вважали царем Костянтина і присягали йому, а він відмовлявся і сам присягав Миколі. Вийшло наче два царя. От з тої замішанини й думали скористати оті незадоволені офіцери, і 14 грудня 1825 року, коли була призначена вже присяга Миколі, вивели вірні собі війська на площу, щоби змусити Миколу або зректися престола або перемінити правління. Але по стороні Миколи війська показалося більше, він подолів заговорщиків, вохапав їх, п'ятьох покарав смертию, решту позасилав у Сибір на каторгу та на поселення, де вони й жили, поки царем був Микола (називають їх „декабристами“, бо повстання вони задумали у декабрі, грудні).

Микола І.

19. Довго царював Микола І—щось коло 30 літ, і се царювання було дуже тяжке для Росії. Се, власиво, не була лиха людина, але груба і малосвічена. А що головне—він був дуже наляканий декабристами, особливо ж революціями, які саме в його часи підіймалися сливе в усіх державах Європи. Найголовніше він дбав про те, щоб ні в одній російській голові не появилося ні одної думки про свободу, про переміну форм правління і взагалі устрою державного. Тому він просвіту вважав річку для народу вредною;

всі школи, від нижчих до вищих, віддав під суворий догляд, аби до учеників аж ніяк не дійшли вільні думки. Книжки, газети, взагалі всяке друковане слово мало переходити найсуворійшу цензуру. З-за границі не пропускали ні книг ні газет; та й заграницю людей пропускали дуже неохотно і з великим вибором. А вже про те, щоб скасувати кріпаччину, нічого було й думати, хоча навіть сам Микола бачив усю несправедливість кріпацтва і випускав укази, де забороняв продавати людей як скотину, без землі або вродзріб без сім'ї, приказував властям дивитися, щоб поміщики не дуже жорстоко поводитися з селянами. Але, само собою, укази мало помагали. Власти завжди стояли за поміщиків і за хабарі покривали все, що угодно. Можна сказати, що Росія за Миколи була землею тьми, некультурности й усякої неправди, хоча при ним і був складений „Сводъ Законовъ Россійской Имперіи“. А там, де некультурність, там і бідність, отже Росія була дуже бідною, але не дивлючись на сю бідність мусіла держати величезне військо: сим військом Микола помагав європейським царям придушувати свободу. Так, наприклад, коли в 1848 році піднялася революція в Австрії, вона була припинена російськими військами. За таку роботу вся освічена Європа ненавиділа Росію й її царя. Ся неаивість проявилася особливо в 1853 році, коли Росія почала війну з Турцією. Зараз же на поміч Турції явилися Франція й Англія, а Росії ніхто не хотів помагати. Англія з Францією завзялися позбавити Росію тої власти над Турцією, що була здобута прежніми війнами за Катерини, Олександра I та й самого Миколи. Насамперед союзники постановили знищити російську флоту на Чорнім морі—і так і зробили, бо російська флоту з простих парусних кораблів не могла боротися з паровими судами європейськими. Та й загалом ся так звана „Кримська“ війна була дуже неудачною для Росії—і всі тоді побачили, яка то Росія безсила, не дивлючись на її величезне військо. Тільки одинадцятимісячна оборона Севастополя показала, що, не дивлючись на погане правительство й слабість Росії, дух її народа ще живий і упертий.

Микола I помер, не діждавшись кінця осади Севастополя.

Олександр II.

20. Закінчилося нарешті (у 1855 році) тричі нещасливе царювання Миколи I. Трошки вільнійше зітхнула Росія, ждучи багато добра від наслідника Олександра II Миколаєвича. І справді—за царя Олександра II сталося так багато перемін, „реформ“, що Росія стала мов би зовсім іншою державою.

Насамперед новий царь закінчив Кримську війну. Росія стратила свою попередню владу над Турцією, а разом з тим і над славянськими народами Балканського півострова; стратила своє право на Босфорський та Дарданельський проливи, через котрі тільки й було вийти з Чорного моря. Але війна ясно показала росіянам, що Росія слаба в порівнянні з другими державами і що в ній треба дуже багато поперемінати де-чого.

Насамперед ясно для всіх було, що треба скасувати кріпаччину, бо тільки увільнивши маси народу від рабства можна було думати про інші зміни. Але се справа була нелегка. Більша часть дворян ніяк не хотіла на те пристати, запевняючи усіх, що як тільки селянам дадуть волю, то вони зараз зроблять другу Пугачовщину, дворянство тоді все погібне, а погібне дворянство—погібне й уся держава. Друга частина дворян вже й згожувалася дати волю мужикам, але без землі, а земля щоб зосталася у поміщиків. Та царь, а разом з ним і всі кращі люди Росії, більше освічені й благородні, твердо стояли на тім, що селян треба увільнити зараз же і дотам з землею та не тільки усадебною, а й орною й іншою, яка була би потрібна для хазяйства. За відділення сеї землі поміщики діставали окуп. Селянство терпеливо чекало, поки прийде великий день їх увільнення від вікового рабства—і сей день прийшов: 19 лютого 1861 року був оповіщений маніфест про свободу. Ніяких бунтів не було—все пройшло спокійно.

Реформи.

21. За сею головною реформою пішли інші. Введено було земство. До тих пір усіма справами гу-

бернії й повіту (дорогами, школами, больницями, харчевою справою) завідували чиновники від правительства, і все робилося по чиновницьки. Тепер усіма тими господарськими справами почало завідувати земство, куди населення вибирало людей вже своїх.

Далі установлений був „суд скорий, правий, милостивий і однаковий для всіх“. Перед тим суди в Росії були такі, що народ боявся їх і тікав, як від страшного лиха. Судді й чиновники вели справи по своїх канцеляриях як хотіли, а підсудимі мучилися тим часом по тюрмах, роками дожидаючи рішення. Хабарі і всяка неправда панували отверто: багатий завше міг відкупитися грошима, хоч і був винен. Нові суди, заведені Олександром II, були *мирові* для малих справ і *окружні* для більших. Уголовні діла відтепер рішались в окружних судах з участю *присяжних засідателів*, тоб-то людей усякого стану, які мали право по совісті рішати, чи винен чи не винен підсудимий. Все відтепер робилося одкрито, всякий міг слухати справу в усіх судах. Вже підкуплювати кого або давати хабаря було неможливо.

І от іще яка велика реформа була переведена Олександром II—загальна військова повинність. Раніше в салдати брали тільки селян та міщан рекрутським набором. Ся рекруччина була великим лихом: молодого здорового робітника відривали від сім'ї вже навк, бо служити мав він двадцять п'ять літ, тож коли й вертався до дому, то до селянської роботи був непривичний, отже ставав тягарем, а не підмогою для сім'ї. Тому кожного, хто попадав у рекрути, оплакували вже як покійника. Богаті звичайно відкупалися, наймаючи за себе бідних. Так от Олександр II дав закон, що не тільки мужики, а всі молоді люди з 21 року мали йти в салдати, бо—„оборона рідного краю має бути священним обов'язком кожного“. Короткий срок служби робив її вже ні для кого нестрашною.

Багато й інших важних перемін зроблено було за сього царя. Вільно стало друкувати книжки й газети—коли й не зовсім вільно, то в усякім разі лекше, ніж за часів Миколи. Появилися залізниці, стало біль-

ше фабрик та заводів. Взагалі російське життя стало більше похожим на європейське.

Війна
за свободу
славян.

22. Занятий тими всіма реформами, Олександр II не думав про війни, але все ж без війни не обійшлося: се була війна з Турцією за свободу Болгарії. З тих самих пір як Росія стала сильною державою, православні південні славяне—болгари й серби, які жили на Балканському півострові під Турцією—почали дивитися на Росію, як на свого оборонця перед турками. І справді, починаючи з Катерини II, Росія все вмішувалася в турецькі діла, заступаючися за славян і взагалі за православних (греків, румин). Так було й за Олександра I й за Миколи I. Тепер же, за царя Олександра II, серби й болгари піднялися проти турків, а турецьке правительство жорстоко почало з ними розправлятися. В Росії дуже жаліли тих братів своїх по вірі й народності, і суспільність настоювала, щоб правительство помагало слав'янам. Царь довго не рішався, але нарешті дав згоду. Розпочалася турецька війна (1877—8 р.р.), дуже удачна для Росії. Російська армія мало не дійшла до Костянтинополя, і турки зачали просити мира. Підписаний був і мир, теж дуже вигідний для Росії й для славян. Але в діло вмішалися другі європейські держави: Англія й Австрія не хотіли, щоб Росія міцнішала, а Турція слабшала. Росія добивалася хоч свободи для болгар, але й того не добила: становище болгар, правда, трохи покращало, але Болгарія не стала вільною.

Смерть
Олександра II.

23. В перші роки царювання Олександра II російська суспільність дружно працювала разом з правительством, вводючи всі оті переміни й реформи. Всі були певні, що по закінченню тих реформ, царська власть відмовиться від самодержавства і до управи державою буде прикликане громадянство, як то вже було введено скрізь по всіх європейських державах. Але вийшло зовсім інакше.

Ми знаємо, що Російській Польщі царь Олександр I дав конституцію (п. III, § 16). Потім царь Микола I відібрав ту конституцію в кару за повстання.

Тепер (в 1863 році) поляки повстали знова, бажаючи повної самостійности своєї держави, як було до розділу (п. III, § 15), та ще й так, щоб до Польщі були прилучені й білоруські і українські (правобережні) землі, які колись належали до Польщі. Повстання се тяглося півтора роки; селяне білоруські й українські самі розправлялися з поляками-поміщиками. Нарешті повстання було задавлене.

Налякане сим польським повстанням, російське правительство почало боятися революції і в Росії. Почалися суворі стіснення свободи, тоб-то те, що називається „реакцією“. Громадянство, що перше так довіряло правительству, тепер перестало довіряти. Але всякий прояв незадоволення—чи то словом чи то ділом—правительство вважало політичним злочином і суворо карало тюрмою, висилкою. Тоді більше гарячі люди, особливо молодь, студенти, почали тайно гуртуватися для боротьби з правительством. Прийшли до тої думки, що всіх слуг правительства треба взяти страхом, „терором“. Почали убивати різних високопоставлених лиць, які були відомі за найбільших ворогів свободи—аби змусити тим правительством скорше дати конституцію. Правительством справді було налякане і почало готувати якісь перемиїни. Але нетерпеливі заговорщики не чекали—і 1 марта 1881 року царь Олександр II був убитий бомбами.

24. Після Олександра II став на престол його син Олександр III. Він царював усього тринадцять літ, але добре дався усім у знаки. Він не був такою розумною й освіченою людиною, як батько, але за те був дуже упертий. Переляканий смертю свого тата, Олександр III рішив, що його святий обов'язок—знищати усіх заговорщиків і усяке незадоволення з правительства. Почалася сувора розправа і переслідування, але вони тільки збільшали незадоволення. Тепер незадоволені були не тільки освічені люди, а й простий нарід, селяне й робітники. Селяне терпіли від мало-земелля, бо після тої своєї свободи в багатьох місцях поміщики умудрялися дати селянам так мало землі, що на ній трудно було вижити. Правительством

Олександр III.

думало допомогти сьому лиху тим, що заснувало Земельний Банк, а потім почало переселяти людей на порожні землі в Сибірі та в Середній Азії. Але ті способи не помагали. Селяне, не можучи прогосподуватися з землі, йшли до міста, становилися на фабрику; отже росло число робочих, але й їм було погано—плата мала, відношення хазяїнів погане. Серед робітників почали ширитися соціялістичні думки. Їх ширили освічені соціялісти, по більшій часті молодь студентська. Соціялісти переконували робітників, що треба революцією переробити весь суспільний лад по новому, зробити так, щоб зняряддя труда були власністю трудящого: земля щоб належала хліборобу, фабрика—робітнику. Ті соціялісти, які працювали серед робітників, називалися соціял-демократами, а ті, що працювали серед селян—народниками, соціял-революційонерами. Правительство сильно переслідувало соціялістів, суворо карало всіх, хто ширив соціялістичні думки—але ніщо не помагало. Багато людей погинуло в Сибірі, багато повтікало заграницю (емігранти), а соціялізм усе ріс.

Добром важке царювання Олександра III можна згадати тільки за одно—при нім не було війн; його навіть назвали „Миротворцем“. Він не тільки сам сторонився від війни, але вміщувався і в європейські справи, стараючися не допустити до війни. Гроші не витрачалися на военні розходи, отже можна було будувати залізниці, загалом поліпшати господарство держави.

Микола II.

25. Після Олександра III став на престол син його Микола II. Вся Росія чекала від молодого імператора, що нарешті він зречеться самодержавства й дасть конституцію—але й тепер сі надії не здійснилися: Микола правив по-батьківському як і давніше, правительство більше всього пеклувалося про те, як би не допустити до якого перевороту, до революції; як і давніше, средством для того були переслідування й утиски. В 1903 році розпочалася війна з Японією, війна без усякої потреби й причин. Правительство, починаючи війну, було певне, що воно зразу роздавить

дрібненьку Японію—де ж їй боротися з таким великаном, як Росія. Але вийшло зовсім навпаки: Японія раз-за-разом біла Росією й на морі й на суші—і велика Росія мусіла просити миру. Ся японська війна, як колись-то кримська (п. III, § 19), показала усім, до чого погано управляє державою самодержавне правительство. Всі почули, що нарешті ж пора змусити правительство відмовитися від самодержавія, коли воно не хоче зробити того добровільно—і от в 1905 році піднялася уся Росія. Всюду розпочалися схвильовання, забастовки. Правительство перелякалося й поспішило дати конституцію. Була скликана перша Державна Дума, вперше представники народа (депутати) взяли участь в управі державою.

Але як тільки в країні все більш-менш заспокоїлося—правительство почало потроху відбирати назад те, що дало зі страху. Почало старатися робити так, аби в Думу вибиралися тільки угодні правительству люди, а коли Дума все ж стояла на своєму її просто розганяли. А в 1914 році розпочалася страшна війна Росії (в союзі з Францією й Англією) проти Німеччини (в союзі з Австрією). Згодом у сю війну повплутувалися мало не всі держави Європи, приєднуючися то до одної то до другої сторони.

На третій рік війни, у 1917 році, в Росії піднялася революція, що стрясла усією державою. Династія Романових була скинута, Росія об'явила себе республікою; Україна відділилася, признавши себе самостійною державою.

IV. Велике княжество Київське (Київська Русь).

Поділ народів.

1. Тисячу літ тому українці („южноруссы“), білорусини („западноруссы“) й великороси („сѣверноруссы“) склали одну державу, яка називалася Великим Княжеством Київським. Всі ті племена—то були східні *слав'яне*, що розселилися по східній Європі. Окрім них були (і єсть) ще слав'яне західні—поляки, чехи, а також слав'яне південні—болгари, серби. Всі ті слав'янські народи—то народи європейські, бо з давніх давніх живуть у Європі. Окрім слав'ян живуть іще в Європі племена *германські* (німці, англійці, скандинави) й племена *романські* (французи, італійці). Окрім того живуть у Європі греки, литовці. Живуть і інші народи, але вже не щиро європейські, а переселенці з Азії (фіни, татари).

Руські слав'яне.

2. Руські слав'яне не завжди жили на нашій рівнині. Вони прийшли сюди з заходу літ за двісті, за триста перед тим, як зробити їм тут свою державу. Перед слав'янами на сій рівнині жили різні інші народи: ото по них zostалися городища та могили на наших степах. В перші часи, як прийшли сюди наші люди, землі було без числа, отже розселитися можна було широко. Одні слав'яне просунулися далеко на північ, в ліси—се були слав'яне новгородські; другі zostалися на степах—се київські поляне, волинці, чернігівські сіверяне. Але в правдивих чорноземних степах осідати, було неможна, бо там їздили кочовничі народи. Між північним розселенням і південним (в басейні західної Двини) сіли кривичі, предки білорусинів.

Держави поки-що не було, всі ті племена жили родами. Рід держався купи, добував для себе усе потрібне до життя, сам себе боронив, сам управ-

лявся—як литовці колись (п. II, § 3). На випадок приходу ворогів будували городки, маленькі дерев'яні укріплення, куди під час небезпеки сходилися люди, зганяли скотину, зносили своє добро. Згодом повстали й великі міста—на полудні Київ, на півночі Новгород, на заході Полоцьк. Вони вже були не так для оборони, як для торгівлі. Річ у тім, що через землі, зайняті слав'янами, йшли древні торгові шляхи з Великої Грецької імперії та ріжних східних держав у Західну Європу. Міста на тих шляхах потрібні були купцям для складу товарів або для обміну одних товарів на другі. Найважнішим шляхом торговим був водний шлях Дніпром та іншими ріками з Чорного моря до Балтицького. Київ і Новгород стояли саме на сім шляху.

— Торговля давала нашим предкам багато вигоди й користи. Бачучи, як живуть в інших, більше освічених землях, наші люди теж не могли вже zostаватися дикими (як ото литовці); окрім того для торгівлі потрібен був уже спокій та порядок—а при родовім устрою порядку бути не могло, бо рід ставав на рід, мирити їх було нікому; з того йшли безперестанні внутрішні війни.

3. Як повсталa перша Руська держава, про те нам говорить Літопись—так називається записування з року на рік усього, що робиться примітного; наші літописі писали здебільшого ченці по монастирях. І от ту літопись, де говориться про заснування Руської держави, теж написав чернець Києво-Печерської Лаври Нестор. Але він жив літ з двісті по тім, як розпочалася наша держава, отже міг знати о тім тільки з оповідань старих людей, які самі теж того не бачили. Тому оповідання Нестора вийшло ось яке.

Новгородські слав'яне (та й сусіди їх, кривичі й фіни), бачучи у себе великий непорядок, надумали завести лад тим, щоб закликати собі князя; і післали послів за море, до варягів (предків теперішніх шведів), просити у них собі князя. Згодився поїхати Рюрик, старший з племені Русь, і прийшов з братами та з усім своїм родом. Сталося се, каже Нестор, у 862 році

Перша
держава
Руська.

по Різдві Христовім. По смерті Рюрика його родич Олег із Рюриковим сином Игорем поїхав на полудень, хитростию заволодів Київом і став тут правити за князя.

Отак говорить літописець, але наскільки тому всьому правда—хто його знає. Ми знаємо тільки, що Олег такий у Києві дійсно був князем, після нього був і Игорь; вони управляли, торгували, воювали з греками, підчиняли своїй власті других слав'ян—бо не зразу ж усі слав'яне признали над собою тих київських князів. Після Игоря правила його жінка, велика княгиня Ольга (православна церква вважає її святою, бо вона першою прийняла християнство). От за тих усіх князів і склалася наша перша держава—Велике Княжество Київське.

Але ті перші князі не були такими государями, яких ми знаємо тепер. Се були старші в своїх дружинах, вожді, предводителі. Дружина—се було військо головне княже, се були люди, котрим доводилося більше воювати, ніж жити мирним трудом. Князеві треба було війська, й він радо приймав усякого воїна, бо чим більша дружина, тим могутнійший князь. Князь теж не багато думав про управу державою; головною його справою було оберігати край від ворогів та заводити лад між тими родами, що сваряться. Коли у князя в краю було спокійно, він нападав на сусідів, шукаючи воєнної добичі й данин, які накладав на покорені народи. Без тих данин йому нічим було би содержувати дружину.

Христи-
янство.

4. Але згодом князі були змушені вже трохи инакше дивитися на свою державу та на свої обов'язки. Се сталося тоді, коли вони більше пізнали чужі краї—як живуть там освічені люди. Найближчою державою, звідки можна було багато де-чого запозичити, була Грецька або Візантійська Імперія із столицею Костянтинополем або Царьгородом (лежав коло виходу з Чорного моря). Особливо руські люди підпали під вплив греків тоді, коли перейняли від них християнську віру. Сталося се за князя Володимира Святославича (внука княгині Ольги).

До того часу слав'яне були язичниками; за богів почитали і своїх предків і сонце, небо, грім, блискавицю, вітер—як і литовці (п. II, § 3). Але, торгуючи, вони зустрічалися й з іншими народами, отже бачили різні віри. Найближче знали вони християнство з грецьким православним обрядом. Літописець оповідає, що наче-б то Володимир, рiшившись змінити віру, розіслав послів по різних сторонах довідатися, яка віра краща. Посли побували всюди, але найкраще їм подобалася грецька віра. „Коли греки повели нас туди, де вони моляться своєму Богу, то ми не знали—на небі ми чи на землі. Не можемо забути тої краси, і нетреба нам інших вір, бо хто скоштував солодкого, той не захоче гіркого“. Але, каже літописець, Володимир з гордості не хотів просити греків, щоб вони його охрестили, а пішов на них війною й осадив велике торгове їх місто Корсунь або Херсонес (в Криму, коло теперішнього Севастополя). Взнявши отой Корсунь, Володимир післав до грецьких царів просити, щоб вони видали за нього свою сестру Ганну, знаючи наперед, яку вони відповідь дадуть—що християнка не може бути жінкою язичника. Так і сталося. Тоді Володимир заявив, що він охотно хреститься—і хрестився в 988 році. А вернувшись до дому, він хрестив киян, потім новгородців та інших руських слав'ян. Де-які племена не хотіли приймати нової віри; де-які хрестилися, але зоставалися язичниками.

Разом із християнством прийшло на Русь і те, чого досі не знали наші предки—грамота, книги. Першими книжниками були у нас греки, але наш нарід не розумів грецької мови; от тоді на поміч прийшли болгаре: їхня мова була підхожою під нашу, а книжки у них давно вже були. Святі Кирило та Методий вигадали таку азбуку, що вона близько підходила до слав'янської мови, і сими буквами написали священні книги для болгар, а від болгар уже й ми ті книги взяли та й читаємо їх по церквах і досі.

Та й не одно се перемінилося у нас з приняттям християнства. Самі князі стали инакше дивитися на свою власть, на державу та на свої обов'язки, як правителів.

5. От уже син Володимира, Ярослав Володимирович (прозваний Мудрим) був зовсім непохожим на перших київських князів. Він не дбав уже про те, щоб побільше завоювати земель, старався тільки обєрігати границі своєї держави, а найбільшу увагу віддавав зовсім іншим справам. Він, як каже літописець, сам багато читав книжок, звідусюда закликав до себе освічених людей, щоб вони перекладали книги з грецької мови на слав'янську, наймав писарів, аби вони переписували книги (тоді ще не вміли друкувати книжок, і всі вони були писані). Закликав з Візантії усяких майстрів, художників. І нарешті він перший дав своїй державі писаний закон, а се дуже важна річ, бо для порядку в державі насамперед потрібен справедливий суд. Зібрання законів, зроблене Ярославом, називається „Руська Правда“.

Та „Руська Правда“ для нас, для теперішніх людей важна не тільки тим, що показує нам тодішні закони, а тим, що показує, як жили колись наші предки. От ми з тої „Правди“ визнаємо, що були тоді люди значні, дружинники або „княжі мужі“, а були й прості люди. Дружинники коли не воювали, то виконували усякі распорядження князя: давали суд замість нього, збирали доходи, дивилися за будовою городських стін та мостів, тоб-то робили за князя все те, того він не встигав робити сам. А прості люди орали, били звіра в лісі, займалися пчільництвом, але не так, як тепер, вуликами, а *бортництвом*, від слова *бортъ*, гніздо диких пчіл в дуплі дерева. Земель було багато, лісу було багато, отже ніхто тобі не мішав хазяйствувати де хочеш і як хочеш, аби тільки не займав того, де вже працює другий. Більше багаті люди не робили самі, а купували рабів і змушували їх працювати на себе. Раби були з полоненників, узятих на війні в чужому краю, з довжників, які не змогли оплатитися, зі злочинців; раба можна було продавати й купувати, але після прийняття християнства вже не дозволялося з рабами поводитися, як із скотиною.

Прості люди платили князю „дань“, але не грошима, а прямо натурою, тим що було в хазяйстві.

Так само вони мусіли годувати дружинників, коли ті приїздили з дорученнями князя. Але ці прості люди мали одно велике право—вони брали участь в управі державою; в важних випадках вони збиралися на віче і рішали державні питання: ставили князя, скидали недоброго, постановляли мир чи війну. Таким чином народне віче було верховною властею.

6. Перед смертю Ярослав поділив свою державу між синами (в 1054 році). Се був тяжкий початок, бо з того часу вже ніколи Київська держава не була цілою, а все розбивалася на „уділи“, тоб-то окремі землі, де панували окремі князі. Так з одного княжества Київського повстали і Чернігівське, і Смоленське, і Волинське і багато інших. Старший в роді сидів у Києві й називався великим князем; він був наче-б то за батька іншим, молодшим князям-братам (хоч вони й не були браттями по крові). Спочатку землі розподілялися по старшинству: чим старшим був князь у княжій роді, тим краща йому доставалася земля. Коли умірав великий князь—на „київський стіл“ сідав той князь, що йшов по старшинству, а всі інші князі пересувалися з одного княжества на друге по черзі. Але так було тільки з початку. Потім пішло вже таке, що великокняжий стіл захоплював не старший в роді, а жвавійший; траплялося, що й віче вимагало, аби князем був той, кого віче хоче. Та й ті переходи з княжества в княжество теж були не дуже вигідні: князь привикав до народу, нарід привикав до князя, отже ні тій ні тій стороні не хотілося перемін. Таким чином порядок, установлений Ярославом, спочатку нарушувався, а далі й зовсім забувся. Велике Княжество Київське розбилося на окремі держави, де був свій княжий рід; кожда з тих менших держав розбивалася ще на менші клаптики між князями свого роду—і нарешті то все розбилося на зовсім дрібнісенькі часті. Всі ті князі й князьки сварилися між собою, воювали—і війна не переводилася то в однім місці то в другім. А ворогам тільки того й треба.

Уділи.

Ворогами тоді були різні степові кочівники—в ті саме часи півдикий нарід *половці*. Кажемо „в ті часи“, бо на степах не все один нарід жив, там народи часто змінювалися: з Азії находили все нові й нові орди на наші чудові чорноземні степи, нові витісняли старих, а нам з усім тим доводилося боротись.

Володимир
Мономах.

7. Найбільше примітним з князів київських по Ярославі Мудрим був унук його Володимир Всеволодович (Мономахом прозвали його в честь діда по матері, що був візантійським імператором). Володи-мира сього дуже любив нарід, бо дійсно се був князь, яких треба було би більше. Літопись називає його „братолюбцем, нищелюбцем і добрим страдальцем за руську землю“ (слово „страдалець“ означало те що працювник, труждалець). А працювати Володи-миру приходилося найбільше при обороні землі від половців. Оті половці появилися в наших степах за-раз же по смерті Ярослава. Було їх багато і вони були сильніші других кочівників; півтора-літ жи-ли вони на степах і безперестанно нападали на наших людей. Від тих нападів порожніли села й міста, пусти-шали ниви; людей половці уводили в рабство до себе—і от Володимир Мономах положив тому кінець: за його князювання земля була спокійна, бо він без-перестанно ходив на половців і уважно дивився на степову границю. Так само він дивився й за тим, щоб менші князі не сварилися між собою, щоб сильні не придавлювали слабших, не захоплювали нічого чу-жого. І всьому тому сам Володимир був прикладом. Так після смерті батька він свобідно міг сісти на великокняжім престолі, бо й народ того хотів, але Володимир добровільно уступив престол старшому в роді, і великим князем він став тільки шестидесяти літ з роду, будучи до того звичайним собі удільним князем, хоча всі його так поважали, як нікого иншого. Покняжив він у Києві недовго, всього дванадцять літ і помер (у 1125 році), зоставивши своїм дітям знаме-ните „Поученіє“, з якого можна бачити, як жили князі тодішніх часів.

8. Доброму князю, котрий хотів, аби усе добре йшло, насамперед доводилося в ті часи безперестанно їздити. Мономах нараховує у своїм життю „вісімдесят три пути“, тоб-то великих поїздок, „а менших то вже й не пригадаю скільки“, каже він. Які ж то були великі поїздки, видно хоч би от з чого. Володимир княжив у Переяславі, то-б то в найбільше південній землі Київської держави, на самій границі з половецьким степом. Але разом з тим князь Володимир був князем і Ростовським, а Ростов лежить аж далеко на півночі. Отже з Переяслава до Ростова треба було їхати тисячі верстов через дрімучі ліси й болота та ще й через чужі землі, населені вятичами (сі вятичі теж були слав'яне, але не прийняли християнства й не хотіли знати власти київського князя). Отже одна така поїздка вже була справою не тільки трудною, але й небезпечною.

А дома князь жив так. Вставав ще до схід сонця і зараз же йшов до церкви. Потім сідав „думати з дружиною“, тоб-то радитися про всякі важні справи, бо тоді князь не робив нічого важного без ради з своїми боярами. Потім ішов творити суд: після військової то була найважніша княжа справа. Тодішній суд не знав кари смерті—і в своїм „Поученію“ Мономах каже дітям: „ні правого ні винуватого не повелівайте убити“. Далі князь мусів займатися й домашнім господарством—„да не посміються приходящі до вас ні дому вашому ні обіду вашому“, говорить в „Поученію“, бо тоді ж гостинність була широка у всіх, а особливо гостинним мусів бути князь: кожного, хто до нього приходив, він мав витати, особливо чужосторонців,—їх не тільки годували й напували, а без дарунку й не відпускали. Та й в усякій справі треба було свого, княжого ока: в господарстві, на суді, в военнім стані, де князь не раз мусів, не спускаючися на воеводу, уставати уночі та дивитися чи на місці сторожа. Всім бідним давалася поміч на княжім дворі—тому літопись і називає Мономаха „нищелюбцем“. Те ж саме говорить літопись і про давнього Володимира Святого; він теж не тільки давав бенькети, на які скликав мало не весь Київ, але

й велів возити по місту вози з хлібом та питвом для слабих і хорих. Взагалі у обох сих Володимирів, великих князів, найбільше пошанованих народом, і хата й казна були одкриті для всіх, хто мав нужду.

Найкращою забавою вважали князі „лови“, тобто полювання, охоту. По величезних лісах тих часів повно було всякого хижого звіра, отже лови були не тільки забавою, але й потребою, бо хижий звір робив вред людям; окрім того з ловів приходив прибуток шкурами, які ходили в ті часи замість грошей; зрештою лови давали м'ясо до столу князеві, дружині й гостям.

Окремі
княжества.

9. Велике княжество Київське, як сказано, розділилося на кілька окремих менших княжеств. Володимира Мономаха так любив нарід, що ся любов перейшла й на його дітей, отже згодом вийшло так, що майже в усіх княжествах на престолах сиділи потомки Мономаха. Тільки в Чернігівщині (землі Сіверські) та в Полоччині (землі кривічів) були князі з інших родів. Мономаховичі сиділи й на півночі в Ростовсько-Суздальській землі—і власне від них пішли потім великі князі московські, государі великоруського царства. Мономаховичі сиділи і в південних землях, з яких найбільшою була земля Волинсько-Галицька. Отже сі два княжества—Волинсько-Галицьке й Ростовсько-Суздальське лежали на краях великого княжества Київського: одно на північній сході, друге на південній заході. Мірою того як Київ падав у своєму значінню—сі княжества росли.

Значіння Київів почало зменшуватися через те, що падала його торгівля, бо від неї він ріс і багатів; а торгівля падала через напади половців: їздючи степами, вони перехоплювали обози з товарами, розбивали торгові суда на Дніпрових порогах. Київ біднішав і вже перестав приваблювати до себе князів— вони не добивалися вже так, як раніше, звання великого князя і часом, навіть маючи те звання, не жили у Київі. Так, наприклад, унук Мономаха, князь землі Ростовсько-Суздальської Андрій Юрієвич (на прізвище Боголюбський) мав титул великого князя, але

у Києві жити не захотів, а зостався у себе на півночі. Для сильних удільних князів їх княжества й столи були важніші Київів.

10. Галицько-Волинське княжество склалося з двох княжеств—Волинського й Галицького. Жив у сих обох княжествах один нарід український (літопись називає їх волинянами й бужанами), але Галичина де в чім відріжнялася від інших руських земель. Се був уже край руської землі, клин серед чужих земель Венгрії й Польщі. Столицею Галичини було місто Галич на Дністрі—звідси йшла велика торгівля з Візантією. Галичина взагалі мала багато діла з чужими сторонами і менше других областей приточувалася до руських справ. Перші її князі, Ростиславичі, були „ізгої“, тоб-то сироти, яких другі князі відштовхнули від наслідства по черзі що до київського стола (п. IV, § 6). Та їм і самім, отим Ростиславичам, більше подобалося господарювати в своїм маленькім княжестві та приводити його до ладу. Се були розумні й діяльні князі; вони зуміли й обогатити й укріпити свою землю. Але справжньою великою й сильною державою стала Галичина тільки тоді, коли з'єдналася з Волинню. Сталося се так.

Галицько-
Волинське
княжество.

Вигас рід Ростиславичів. На галицький стіл сів (у 1200 р.) сусідній волинський князь Роман Мстиславович (з роду Мономаха). Княжив усього літ п'ять—і весь час приходилося йому боротися з галицькими боярами. Бояре—се старші дружинники. В усіх руських землях були бояре і помагали князям управляти ділом і словом. Але ніде вони не були такими сильними, як у Галичині (в сусідніх землях—у Польщі, на Угорщині та в Німеччині теж було боярство дуже сильне). В Галичині бояре стали сильнішими і князя і віча, тоб-то народа.

По смерті Романа після нього зосталося два малих сина—Данило й Василько. Бояре, люті на Романа, не хотіли допустити дітей до батьківського наслідства, і малим довелося довго (з матірью) тинятися по чужих сторонах—то по Угорщині то в Польщі, шукаючи притулку. А в княжестві Галицькім між тим

верховодили бояре: закликали на престол то руських князів, то венгерських королевичів. І сорок літ тяглася ота боярська господарка, аж поки нарешті Данило не сів міцно на галицькім столі.

Данило Романович—се був один з найкращих князів. По батькові його і вся династія прозвалася Романовичами. То от сі Романовичі правили Галичиною до половини чотирнадцятого століття. А потім се княжество знова розділилося на свої часті—Галичину й Волинь. Княжество Волинь відійшло до Литовсько-руської держави (п. II, § 4), а Галичина—до Польщі, а після розділу Польщі—до Австрії (п. III, § 15); австрійські імператори, будучи й венгерськими королями, казали, що Галичина їх земля, бо колись нею володіла Венгрія.

Княжество
Суздаль-
сько-Рос-
товське.

11. Один з послідніх галицьких князів потомків Данила назвав себе в одній грамоті „князем Малої Русі“¹⁾; тому Галицько-Волинське княжество можна назвати Малоруським, південно-руським або українським. А в той час, як воно складалося на південнім заході—на північнім сході кріпшало друге сильне княжество Суздальсько-Ростовське, яке можна вважати початком великоруської держави. В той далекий край, багатий водами й лісом, ішли ріками Волгою й Окою новгородські слав'яне та кривічі. Тут вони зустрічали мирних та несміливих фінів (мерю, мурому) і або проганяли їх або селилися поруч з ними й змішувалися в одно. Се перемішування розпочалося давно: Суздаль та Ростов були такими ж древніми містами, як і Новгород і Київ. Спочатку київські князі дуже неохочо брали в уділ ті північні землі, звичайно брали їх тільки в додаток до якого-небудь українського уділу; так, напр., Володимир Мономах мав княжество в Переяславі, а в додаток землю Ростовську. Після Володимира ту землю дістав син його Юрій Довго-рукий і вже жив там, хоча все тягло його ще до Київа. А вже Юрійов син Андрій Боголюбський так зовсім не хотів звідти їхати, навіть коли зробився великим кня-

¹⁾ Бо Велика Русь з великим князем—то була Київщина.
(Прим. перекладчика).

зем. Навпаки—він розграбив Київ гірше всякого ворога, вивіз звідти чудотворний образ Божої Матері і знов поїхав на північ, де побудував собі нову столицю Володимир.

Андрій уже не хотів ділити своєї власти ні з боярами ні з народнім вічем. Він чванився тим, що „землю свою містами й селами великими населив і многолюдною зробив“; взагалі вів себе як „самовластець“. От за сю самовласність та за лиху вдачу він і був убитий.

Андрій не називав уже свого княжества землею Суздальсько-Ростовською, а—великим княжеством Володимирським. Коли Андрія було убито, то й за велике княжество Володимирське почалися такі самі сварки родичів, як колись за Київ. На перші часи й тут установлений був такий само порядок черговий, як і в Києві,—і так же само порушувався. Згодом так же само велике княжество Володимирське розбилося на окремі землі, які не хотіли повинуватися великому князю. Більшими з тих княжеств були Тверське, Ярославське й Нижегородське. Згодом і вони порозділювалися, і хто й зна доки воно би все йшло, але кінець тому положила Москва: московські князі почали збирати в одно роздроблені княжества північні.

12. Окрім Суздальсько-Ростовської землі чи то княжества Володимирського була на півночі ще одна особлива й цілком окрема земля—Новгородська. Вона лежала на самій півночі руської рівнини, на просторах холодних, лісових та болотяних. Земля то була дуже велика і вся залежала від одного міста—„господина Великаго Новгорода“. Правда, се було величезне місто; лежало воно по обох боках ріки Волхова, недалеко від того місця, де Волхов витікає з озера Ільменя. З Новгорода літопись розпочинає історію держави (п. IV, § 3). Коли став на верх висуватися Київ, Новгород усе більше й більше відділявся, хоча звязків зовсім не поривав: з Київом звязувала його княжа власть. Бо хоч, властиво, Новгород був скорше республікою, народоправством, хоч князь був тільки предводителем на війні та начальником війська, та все ж

Земля
Новгород-
ська.

без князя новгородці не обходилися ніколи. Тільки того князя закликали вони самі, звідки їм захочеться, а коли були незадоволені—„показували йому дорогу з Новгороду“, тоб-то попросту виганяли. Тому князі мінялися у них дуже часто. Вища ж власть була в руках віча—як і по всій руській землі. Тільки хіба в Новгороді віче було більше діяльним, ніж по других містах.

Але віче збиралося й розходилося—а для того, щоб діло йшло, потрібна власть постійна. Таких людей теж вибирало віче. Вибирало воно навіть архієпископа, вищу духовну власть Новгородської землі; його тільки посилали у Київ до митрополита на висвячення.

Новгород забірав під себе все більше й більше земель і то не державним військом, а просто охочими людьми; вони збиралися купами (иноді наймали їх багаті люди, бояре) й пливли по ріках, відшукуючи нові землі. Здебільшого нападали вони на бідних фінів: маючи добру зброю, вони легко покоряли собі несмілих дикунів і змушували їх платити собі дань; платилася дань здебільшого шкурами дорогих звірят, або сребром, яке фіни добували в Сибірі, або так званім „риб'ячим зубом“, тоб-то мамонтовими та моржовими кликами, які уживалися тоді на виробі прикрас, заміняючи слонову кість. Усе те добро новгородці потім продавали „німцям“, маючи від них сукно, вина—словом усе те, чого нема дома. Хліб Новгородці мали з Суздальської землі, бо свій часто вимерзав; отим-то хлібом і держали володимирські князі новгородців у руках.

Серед міст Новгородських (називалися вони „пригородами“, бо тільки сам Новгород був „городом“) теж було одно велике й торгове та сильно укріплене—то Псков. Лежав він недалеко від границі з Литвою та з німецькими рицарями. Згодом Псков відділився від Новгороду в особливе народоправство.

Татари.

13. В першій половині тринадцятого віку Русь постигла страшна біда—прийшли татари чи, як їх ще називають, монголи (п. II, § 2). В Азії, серед мон-

гольських степів, государь Чингис-хан об'єднав під собою багато народів і рішив з ними податися на завойовування чужих земель. Перший раз татари перейшли через Кавказ у землю Половецьку (п. IV, § 7); сталося се у 1224 році. Половці просили помочи у руських князів; князі згодилися допомогти, бо знали, що коли татари поб'ють половців, то нападуть і на Русь. На поміч половцям вийшли князі земель Київської, Чернігівської, Галицької з великим числом помічних менчих князів. Війська зустрілися на ріці Калці (впадає в Озовське море)—і татари розбили князів так, що небагатьом з них удалося утекти. Україна вся дрожала, чекаючи погибелі від сього „невідомого народа“. Але татари повернули назад і щезли.

Проїшло чотирнадцять літ. Уже всі позабували про татар, не знаючи, що там робиться в глибинах Азії. А там робилося те, що Чингис-хан помер і розділив свою державу між синами. Одному з них призначив Русь—яку ще треба було завойовати. І от внук Чингис-хана Батий пішов на те завойовання. Він ішов не з військом тільки, а з цілою ордою, з жінками, з дітьми, з усім добром. Тепер уже пройшли татари іншим шляхом: між Уральськими горами й Каспійським морем. Першою їм на дорозі попалася земля Рязанська, що тягла до північних княжеств. Татари зруйнували сю землю. Далі Батий двинувся на головне місто Володимир—покорив і його. Пішов на землю Новгородську, але настала весна, розлилися річки, болота—і татари повернули на південь, щоб одпочити на половецьких степах, а потім іти на завойовання України.

14. Наступила черга й Київа. Батий підступив до нього з такою великою силою, що в Київі не чути було людського голосу з-за рипу татарських возів, иржання коней та реву верблюдів. У Київі під той час не було князя—правив намістник Данила Галицького. Батий предложив киянам піддатися, вони не захотіли, рішивши оборонятися до послідньої краплі крови. Довго татари били в стіни, нарешті розвалили

Завойовання
України.

їх і ввірвалися до міста; кияне боронилися на вулицях, нарешті хто zostався цілий—сховалися до Десятинної церкви, але й вона була звалена. Чудове місто було зовсім знищене.

Звідси татари двинулися на Галицько-Волинську землю, далі перейшли на Угорщину й Польщу—нарешті їх здержали міцні замки європейські та уміння воювати. Татари повернули назад, покоривши таким чином собі тільки руські землі, хоч і не всі. Цілком покорили вони великоруські землі, білоруських не торкнулися зовсім, українські платили данину татарам тільки де-який час. Навіть знаменитий Данило Галицький (п. IV, § 10) мусів їздити на поклін до Золотої Орди; впрочім його тут приймали з далеко більшою честю, ніж інших князів. Літ через 100—150 Галичина приєдналася до Польщі, решта українських земель до Литви—отже тільки великоруські землі давали данину татарам щось коло 250 літ і багато поганого попереїмали москалі від татар, від їх диких азіатських звичаїв та норівів.

Єдність
древньої
Руси.

15. Отже в старі часи Русь (руські слав'яне, руський нарід) була одною державою. Ділилася вона, як каже літопись (п. IV, § 3), на племена, племена на роди. З племен по Ярославі (п. IV, § 6) поробилися княжества. Київська держава з одної великої стала союзом (федерацією) багатьох малих. Племена ріжнилися між собою: кожде жило „заповітами й законами своїх батьків“, як каже літопись. А що була ріжниця і в мові—отже з того повстали ріжниці й між княжествами. Але форми життя всіх княжеств були все ж дуже схожі між собою: всюда правили князі, а всі князі були між собою крєвні. При князях всюда була дружина; старші дружинники (бояре) складали думу, яка помагала князю правити. Найвища власть всюда належала сходу народньому, вічу. І коли на початках князі переїздили з одної землі в другу по черзі (п. IV, § 6), то з того не виходило ніякої замішанини. Бо й віра в усіх землях була одна, і духовенство одно, одні книги, отже однакова й просвіта (учення й школа в ті часи були тільки церковні). І тільки від часів

татарщини розпочався повний розділ Русі. Північна частина стала Великоросією й почала жити своїм особим життям. Біла Русь і Україна жили ще разом, але з Люблинського сейму (1569 рік) розділилися й вони—і всі три часті Русі почали жити своїм окремим історичним життям, поки їх знов не з'єднала Росія.

V. Спис головніших подій українсько-московської історії порядком часу (хронологічно).

- 862 р. по Різді Христовім. В сім році, каже літопись, закликані були княжити варяги з Рюріком на чолі. Після Рюріка князь Олег (опікун Рюрікового сина Игоря) переїхав з Новгороду до Київу. Столицею держави став Київ та й сама держава називається з тої пори Великим Княжеством Київським.
988. Великий князь Володимир Святославич (онук Игорів) хрестився в православну грецьку віру й хрестив княн.
1054. Великий князь Ярослав Мудрий (син Володимира Святого) розділив свою державу на уділи між своїми синами.
- 1113—1125. Княжить Володимир Мономах у Київі (внук Ярослава Мудрого). Дав сей князь початок роду Мономаховичів, які княжили потім і на півночі, в Ростово-Суздальській землі, і на півдні—в Галицько-Волинській.
1240. Другий великий прихід татар з ханом Батием, коли був узятий Київ і завойована уся Україна.
1340. Смерть великого князя Литовського Гедиміна, що зібрав західно-руські (білоруські) землі та де-кілька українських; тоді ж помер Іван Калита, що зібрав північно-руські землі. В сім же році розпочалася сорок-літня війна між Польщею й Литвою за Галицько-Волинське княжество: Волинь відійшла потім до Литви, а Галичина до Польщі.
1386. Куликовська битва—перша перемога над татарами московського великого князя Дмитра Донського.

-
-
1386. Великий князь литовський Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою—і від того часу великі князі литовські стають польськими королями. Литовський нарід був охрещений в католицтво, і Польща почала брати гору на Руссю в Литовській княжестві.
1480. Рівно через сто літ після першої побіди над татарами великий князь московський Іван III цілком увільняється від татар. Сього князя можна вважати першим московським самодержцем.
1552. Іван IV Грізний завойовує Казанське царство, а згодом і Астраханське. Зостаються незалежними тільки кримські татари, що не перестають нападати й на Україну і на Москівщину.
1569. Сейм, тоб-то з'їзд дворян польських, литовських і руських в місті Любліні; постановлено було, що Україна має відійти від Литовсько-Руської держави й приєднатися до Польщі.
1596. Церковний собор в місті Бресті для об'явлення унії, тоб-то такого порядку, щоби церков православна почитала своїм главою папу римського. Але більшість простого православного народу унії не прийняла. В тім же році козаки піднялися проти Польщі під проводом Наливайка.
1605. На московський престол сідає Дмитро Самозванець. В слідуючій році, після смерти Дмитра, починається в Московській державі заверюха, в якій велику участь приймають українські козаки, закликані поляками на війну проти Москви.
1613. Кінчається замішанина в Московській державі; земський собор вибірає в царі Михайла Федоровича Романова, котрий дав початок династії Романових, яка сиділа на престолі в Москівщині до наших днів.
1622. Смерть гетьмана Сагайдачного від ран, які дістав він у битві від Хотином, де козаки врятували Польщу від турків. Через три роки по його смерті розпочинається ряд неудачних козацьких повстань проти Польщі, які тягнуться біль-

- ше десяти літ і кінчаються тим, що Польща зовсім придавлює козаків і Україну.
1646. Повстання під проводом Богдана Хмельницького, яке викликало революцію і „очищення України“.
1649. Зберівський договір українців з поляками; Польща признала, що 40.000 козаків мають жити у Київщині, Чернігівщині й Брацлавщині, мати тут землю і повну самоуправу.
1651. Нова війна України з Польщею і нещасна битва під Берестечком. Українці починають сильно переселюватися в Слобожанщину.
1654. На Україну приїхали бояре, послані від московського царя Олексія Михайловича (сина Михайла Романова). Ті бояре сказали, що і царь і скликаний ним земський собор згожуються взяти Україну. 8 січня 1654 року в місті Переяславі була скликана Хмельницьким рада, на якій Хмельницький дав свою згоду приєднатися до Москви.
1657. Смерть гетьмана Богдана Хмельницького. Гетьманом стає Іван Виговський і пробує наново з'єднати Україну з Польщею на підставі Гадяцького договору, дуже вигідного для України.
1666. Андрусівське перемир'я між Москвою й Польщею, яке розриває Україну на дві частини: лівий беріг Дніпра відходить до Москви, правий— до Польщі.
1672. На лівобережчині (Гетьманщині) вибирають у гетьмани Самойловича, який гетьманує 15 літ; на правім березі гетьманом Дорошенко Петро— він віддається в підданство Турції, і султан приходить на Україну з великим військом, починається „руїна“, українці виселяються на Слобожанщину. В сім році у царя московського Олексія родиться син Петро, будучий імператор.
1700. Початок великої Північної війни між Москвою й Швецією. Через сю війну Москва поширилася й зміцніла, взявши собі береги Балтицького моря. Тепер вона іменується вже не Московською державою, а Російською імперією.

-
1709. Гетьман Мазепа хоче використати Північну війну аби вернути Україні самостійність і переходить на сторону Швеції. Під Полтавою царь Петро побідив шведів, Мазепа утік і скоро вмер. На гетьманство по царській волі вибирається Скоропадський.
1722. Петро I установає на Україні „Малоросійську Коллегію“. По смерті Скоропадського не дозволяє вибрати нового гетьмана.
1725. Смерть царя Петра і наказного гетьмана Павла Полуботка. Тільки згодом при наступниках Петра дозволяє правительству українцям знова вибрати собі гетьмана; вибирають Данила Апостола.
1734. Смерть гетьмана Апостола. Цариця Ганна иванівна не дозволяє вибрати гетьмана й знов заводить Коллегію. Розпочинається чотирох-літня війна Росії з Турцією, під час якої Україна була зовсім зруйнована.
1751. Цариця Єлизавета Петровна знов дозволяє українцям мати гетьмана, але се вибір був тільки з виду, в дійсности ж гетьман був призначений; ним став Кирило Розумовський, брат потаємного чоловіка цариці Олексн Розума.
1762. Вступає на престол цариця Катерина II, що знищила всяку гінь самоуправління на Україні, як Гетьманській так і Слобідській. Вся Україна була підведена під загальний рівень Російської Імперії. За Катерини Росія дуже зміцніла й збільшилася в своїх границях.
1768. Нарід повстає проти Польщі на правобережній Україні під проводом гайдамаків. Взяття Умані; страшна помста польського правительства над гайдамаками.
1772. Перший розділ Польщі; Галичина відходить до Австрії, Білорусь до Росії.
1775. Зруйнування Січі Запорозької, так званої Нової; стару Січ зруйнував ще царь Петро за поміч запорожців Мазепі.
1783. Указ Катерини II, яким заборонявся вільний перехід українських селян—се означало кріпац-

- тво селян; тоді ж старшину козацьку зроблено російським дворянством.
1791. Другий розділ Польщі. Правобережна Україна відходить до Росії, але кріпацтво й поміщики поляки застаються.
1801. На престол вступає Олександр I, внук Катерини II. Він надумує зробити різні переміни для добра держави, але боїться зробити перший важний крок — скасувати кріпацтво. На Слобожанщині у Харькові повстає Університет — перший на Україні.
1812. Через своїх союзників Австрію й Прусію Олександр вмішався в війну з Францією. Імператор французів Наполеон іде на Росію („Отечественная война“).
1814. Віденський конгрес, де європейські государі під головуванням Олександра I рішають установити в Європі старий лад, порушений Наполеоном. З тої пори Олександр більше займається справами Європи, ніж своїми, а Росією править любимець царський Аракчєєв, людина нерозумна, тупа і лиха. Заводяться „военныя поселенія“ для селян; починаються бунти й жорстокі їх усмирення. Такий бунт і усмирення сталися й на Харьківщині в Чугуєві.
1825. Смерть Олександра I і неудачне повстання „декабристів“, офіцерів, що хотіли за поміччу вірного їм війська зробити переворот і дати Росії замість самодержавія свободний образ правління.
- 1825—1855. Царювання Миколи I (менший брат Олександра), дуже важке для Росії. Боючися більше всього втратити самодержавність, Микола дико переслідував усякий нахил до свободи.
1848. В сім році майже всі народи Європи повстали проти своїх правителів. Микола посилає російське військо на поміч австрійському правительству проти революції — і Австрія московськими штиками смиряє венгерців та поляків. Тоді ж Австрія дала українцям в Галичині конституцію й право учитися в школах нижчих і вищих на українській мові.

-
1854. Росія зачинає (другу вже за царя Миколи) війну з Турцією, так звану Кримську. Англія й Франція, ненавидючи російського царя за його ворожість до свободи, починають помагати Турції і б'ють Росію й на суші й на морі, бо, як показалося, і фльота й армія російські нікуди не годяться. Тільки знаменита оборона Севастополя показала, що росіяне ще мають і мужність і любов „к отечеству“.
- 1855—1881. Царювання Олександра II Миколаевича або епоха великих реформ. Кримські війни показали правительству й всьому громадянству, що в Росії треба перелаштувати порядок на взірць інших європейських держав. Ся перебудова розпочалася, але не була скінчена—і суспільність не дїждалася права прийняти участь в управлінню державою (права політичні).
1861. 19-го лютого вийшов маніфест про волю селян від кріпацтва. Потім були введені земства, новий гласний суд, загальна військова служба для всіх.
1863. Повстання в Польщі, після якого правительстве почало боятися революцій в Росії і взялося стїснювати всяку свободу.
1877. Війна з Турцією на оборону південних слав'ян, головним чином за визволення Болгарії з-під турецького ярма. Хоч війна була й удачною, але не дійшла ціли—повного визволення Болгарії, бо другі правительства Європи не хотіли аби Росія збільшала свій вплив на Балканським півострові.
1881. 1-го марта Олександр II був убитий бомбою, її кинули терористи, незадоволені з правительства; вони думали таким шляхом добитися перемін в государстві.
- 1881—1894. Царювання імператора Олександра III (син Олександра II), дуже тяжке для Росії. Правительство боялося революції і всіма силами давило всякий нахил суспільности до конституції й загалом усякий прояв свободи. Єдиним добром сього царювання було те, що Росія не

-
- воювала, за що Олександра III прозвали „Миротворцем“.
1894. На престол вступив син Олександра III—Микола II. Усі сподівалися, що молодий царь дасть конституцію, тоб-то закличе й громадянство до участі в ділах государства, дасть політичні права. Але ті надії не здійснилися.
1903. Нещаслива війна з Японією. Ряд важких неудач показав усім, що правительство не вміє як слід вести державної справи.
1905. Схвильовання й забастовки пройшли по всій Росії, доказуючи, що нарід незадоволений своїм правительством.
1905. 17-го жовтня правительство випустило маніфест, признаючи політичні права російським горожанам. Скликана була перше Державна Дума (парлямент).
1914. 19-го липня Росія почала війну з центральними державами Германією й Австрією, вступивши в союз із Францією й Англією.
1917. В лютім і марті розпочалася російська революція. Династія Романових була скинута. Україна об'явила себе самостійною державою.
-

Від редакції.

Сей підручник покійна О. Я. Єфименко призначала для початкових шкіл Харківщини.

Для нас, що звикли до державної рекомендації одноманітних учебників на всім величезнім просторі бувшої Російської Імперії, вже само таке призначення підручника показується зовсім незвичайним. Ще може більше незвичайним показується той розклад матерьялу, якій бачимо в книжці й який так далеко відходить від традиційних викладів історії народа та перших кроків його історичнаго життя.

Що до першої незвичайности, то її автор пояснює цілком справедливо словами: „ріжні часті України так ріжняються одна від одної що до свого минулого, що однаковим підручником неможна задоволити навіть елементарних вимог знання того минулого“. Розклад же матерьялу заслуговує на те, аби зупинитися на ній та розглянути з погляду шкільно-педагогічної вигідности.

Старе педагогічне правило велить нам учити переходючи з відомого до невідомого, від близького до дальшого. Се правило однаково обов'язкове для всякої школи, отже й до початкової.

Добрий педагог, починаючи показувати учням велику ріжнородність зовнішнього світу, сам положить в основу поглиблення, систематизовання й осмислювання учениками їх приглядань спочатку до обстанови в сім'ї, далі до подій шкільних, на вулиці, нарешті в селі чи місті. Бо тільки повільне поширювання отих перших спостережень піддержить в учнях цінну для педагога річ—живе заінтересовання предметом навчання.

Таким чином, власне кажучи, і навчання історії рідного народа в початковій школі треба було би зачинати з історії сім'ї окремого ученика, далі його роду, села, ближніх сел і міст, області—і тільки по-

тім перейти до систематичного викладу історії усього народу. Тільки такий метод в розкладці матерьяла, який зуміє установити живий і нерозривний зв'язок між учеником та тими історичними подіями, про які він учить—тільки такий метод розивє в учениках початкової школи пильне зацікавлення уроками історії.

Правда, автор підручника не має можности починати історію народа історією кожної окремої сім'ї, рода, села, ближніх сел та міст—се вже діло учителя; а йому на поміч мають прийти, з одного боку, самі учні (сімья, рід), а з другого—малі історичні монографії (історії окремих сел, міст). Але підійти до розкладу матерьялу з показаних вище поглядів можна—і се буде цінною річчю що до раціональності й продуктивности навчання історії в початковій школі.

Наші шкільні підручники дуже часто потреби живого навчання приносять в жертву вимогам наукової систематизації. І от тільки підручник покійної О. Я. Єфименко дає виїмок, бо тут ми знаходимо цінне сполучення глибокої наукової ерудиції з правильним підходом до психології учня початкової школи.

Перший поділ—се історія Слобожанщини (з XVII віку), другий—Наддніпрянської України (з XIII віку), тоб-то краю, „звідки наші предки прийшли на Харківщину в 17 віці“; третій поділ—Московська держава і четвертий—історія Київської Руси. Таким чином учень з першої ж сторінки попадає в коло подій свого історично молодого рідного краю, а далі з кожним поділом все більше поширює своє знання історії рідного народа.

Покійна Олександра Яковлівна з приводу свого підручника з властивою скромністю пише: „скласти підручник, який задовольав би й теоретичні вимоги педагогіки й практичні потреби народньої школи—се ідеал, про котрий я не сміла й марити, пишучи сю книжку“. Отже о скільки наближається сей підручник до сказаного ідеалу—нехай покаже шкільна практика, але що ся книга є в багатьох своїх сторонах видатною в нашій учебній літературі—в тім сумніву бути не може.

О. Г. Панадьяді.

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО КРЕДИТОВОГО
СОЮЗУ КООПЕРАТИВІВ **СОЮЗ**
ХАРКІВ, МОСКОВСЬКА 18 „СОЮЗБАНК“ ☎ тел 44-07

ХАРКІВСЬКИЙ Кредитивий Союз Кооперативів видає для народу книжки з різних галузів знання українською й російською мовою.

Книжки видаються по історії України, природознавству, сільському господарству, політиці, кооперації: шкільні підручники для української й російської школи, підручники для вчителів, словники та книжечки для дітей українською мовою.

Вся література, що видається Союзом, доступна ціною, має на меті підвищити народню свідомість і необхідна для „Просвіт“, народніх бібліотек та кооперативів.

Замовляти книжки Видавництва можна в книжному складі „СОЮЗ“, Московська вул., 18.